

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATS

- Landsantikvarien fil. dr *Allan T. Nilson*,
Jönköping: Rationaliseringar i tid och
rum 81
Rationaliesierungen in der Seilerei .. 88

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- F. förste intendenten fil. dr *Sigurd Wal-
lin*, Stockholm: Tre år med Sveriges
kyrkor 90
Docenten *Sven B. Ek*, Lund, och antikva-
rien fil. lic. *Olov Isaksson*, Luleå: Om
kvarnar. Genmäle och replik 97
Reinard Peesch: Die Fischerkommünen
auf Rügen und Hiddensee. Anmäld av
amanuensen fil. kand. *Nils Nilsson*,
Lund 103
Odd Nordland: Primitive Scandinavian
textiles in knotless netting. Anmäld av
amanuensen fil. kand. *Inga Wintzell*,
Stockholm 104
Ragnar Blomqvist och Anders W. Mär-
tensson: Thulegrävningen 1961. An-

- mäld av förste intendenten fil. dr *Ha-
rald Wideen*, Göteborg 105
Bruno Kisch: Gewichte- und Waage-
macher im alten Köln. Anmäld av
förste antikvarien fil. dr *Nils Ludvig
Rasmusson*, Stockholm 106

KORTA BOKNOTISER

- Ljusnars Kopparberg. En hembygdsbok 108
Bidrag till Ähls sockens historia 108
Jonas Berg och Bo Lagercrantz: Scots in
Sweden 109
Rudolf Braun: Industrialisierung und
Volksleben 109
Carl Sigfrid Lindstam: Göteborgs gatu-
namn. 110
Leif Ljungberg: Gatunamnen i Malmö. 110
Ingemar Ingers: Ortnamn i Lund. 110
Reidar Th. Christiansen: European folk-
lore in America 111
Varbergs museum. Årsbok 1961—1963.. 111
J. Svennung: Från senantik till medel-
tid 1—2 112

RIG · ÅRGÅNG 46 · HÄFTE

3

1963

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Presidenten i Svea Hovrätt *Herman Zetterberg* †

Sekreterare: Förste intendenten fil. dr *Marshall Lagerquist*

REDAKTION:

Nordiska museets styresman professor *Gösta Berg*

Förste intendenten fil. dr *Marshall Lagerquist*

Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör

Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*

Redaktionens adress: Folklivsarkivet, Lund. Telefon 115 28

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, Stockholm NO. Telefon 63 05 00

Års- och prenumerationsavgift 10 kr

Postgiro 193958

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äga från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Rationaliseringar i tid och rum

En orientering i anslutning till några nya fynd inom repslageriforskningen

Av *Allan T. Nilson*

Traditionen

Ett studium av den omstående bilden, fig. 1, övertygar oss om, att det svenska repslageriet på Karl XII:s tid ännu ej varit utsatt för några som helst rationaliseringar. Följande benämningar återfinnes under föremålsteckningarna: fr. v. n:5 slag snöre, n:6 och n:7 knappar till reopens sammansläende, n:8 träå rull, n:10 leekare, n:9 bulten till träå rullan, n:11 järnwindare eller släptagels krook med kåpa och splint, n:12 järnwindare eller sehlstreng krook, n:14 24 garns dref, n:15 kabbelgarns dref, n:16 segelgarns dref samt n:17 uthålls block.¹ Det framstår helt klart att knapparna användes vid hopslagning av linor, att bulten sköts genom trårullen vid upptagning av färdiga linor, att dreven utnyttjades för spinning av segelgarn och kabelgarn etc. på kabelgarnshjulet och att järnwindare och krockar brukades för hopslagning av linor samt att uthållsblocket gjorde tjänst vid utskärning av garn i banan. Utom den återgivna bilden har vederbörande tecknare utfört en av hampspinnarhjul med krona och en hamphäckla samt en av en släpa och en drejholt. Teckningarna av repslageriet visar tydligt en enkel och traditionell verktygsuppsättning. De rationaliseringar som särskilt införandet av kughjulet i yrket förde med sig visste

man på den tiden uppenbarligen ännu ingenting om.

Denna av förf. först nyligen analyserade synnerligen intressanta teckning hör hemma i Möllerheims manuskript i Armémuseum, och den förste som publicerade något om detta var Oswald Kuylenstierna, vilken 1926 skrev en artikel i Svenska Vapenhistoriska sällskapetets årskrift under rubriken Ett märkligt vapenhistoriskt manuskript från Karl XII:s tid.² Kuylenstierna ger häri en kort presentation av J. Möllerheims handskrivna arbete på över 600 sidor stor folio. Med sina hundratals väl utförda teckningar och lavingar ger arbetet en förträfflig föreställning om artillerimaterielen under Karl XII:s tid. Kuylenstierna fastslår tiden för verkets slutredigerande till mellan mars månad 1720, då majoren och tygmästaren i Stockholm Johan Möller adlades, och augusti 1721 då han avled. Arbetet inköptes i början av 1900-talet av Artillerimuseum, varigenom Möllerheims

¹ Möllerheims manuskript i Armémuseum, nr 5956.

² O. Kuylenstierna, Ett märkligt vapenhistoriskt manuskript från Karl XII:s tid. Svenska Vapenhistoriska sällskapetets årskrift 1926, s. 6.

Th. Jakobsson har återgivit 2 av Möllerheims 3 teckningar av hampspinnarverktyg, dock helt utan kommentarer. Se Jakobsson, Th., Artilleriet under Karl XII:s-tiden. Stockholm 1943, s. 330 och 331.

samlingsverk återkom till Artillerigården i Stockholm, där det 200 år tidigare utförts.

Möllerheims avbildningar av repslageriverktygen ger intryck av pålitlighet. Mot hans metod att göra ett urval är heller inget att invända. Den mer fullständiga återgivningen börjar först på 1770-talet. Det märkligaste med de nämnda teckningarna är dock att de torde vara de allra tidigaste av svenska repslageriverktyg.

Några benämningar skiljer sig från de gängse. Knappar till hopslagningsmomentet har tidigare ej noterats; huvuden eller toppar brukade det ju heta. Möjligen rör det sig här om en felskrivning eller missuppfattning.

Lekare har tidigare ställvis noterats såsom synonym för löpare.

Drev kallades egentligen för drift- och järnvindare för vändjärn.

Beträffande ålder och härkomst så hör huvuden och vändjärn till de föremål som utmärker de första yrkesrepslagerierna under medeltiden. Dreven eller driftterna har ju ännu äldre anor i sländan, men deras användning som drifter i kronhjulet kan dateras till 1600-talet. Uthållsblock är en annan benämning för vad som under 1800-talet gick under namnet uthalningsblock.

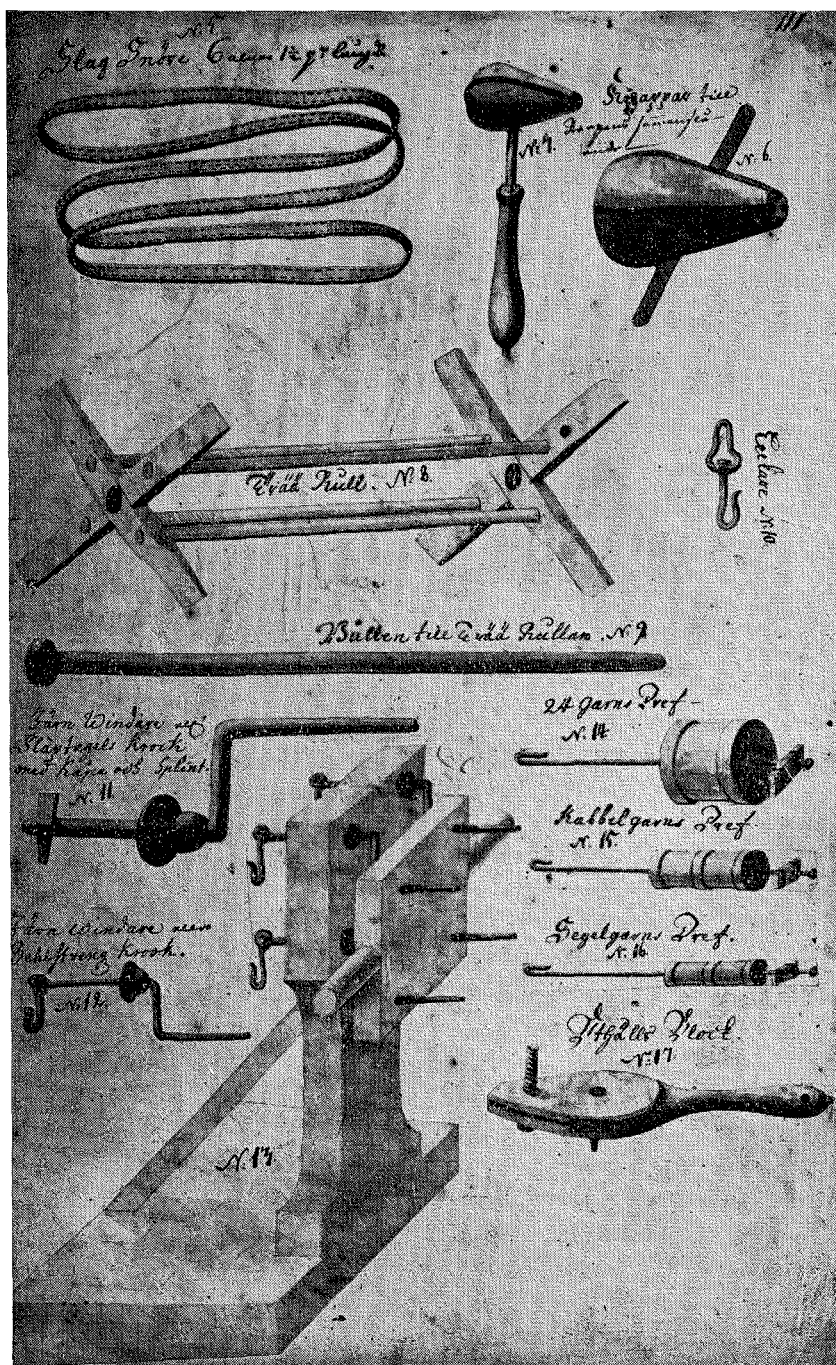
Trårullen på Möllerheims teckning — trossrulle, haspel eller reprilla kallades den också — användes ännu i det sista i vår tids yrkesrepslageri just såsom uppvindningsanordning för färdigslagna linor. I anslutning till några illustrationer på s. 72 i förf:s avh. Studier i svenskt repslageri skriver emellertid Nils-Arvid Bringéus, (Rig 1962, s. 93) att dessa ej visar "ett upplindningsredskap för färdigt rep utan en vinda för spinning av hamprepståtar uppenbarligen inom yrkesrepslageriet". Hans identifiering kan emellertid inte reservationslöst accepte-

ras. Den härvid närmast åsyftade bilden är tagen ur Die acht Schalkheiten, 1460—80. Det kan således invändas att när reprillan användes för spinning, tarvades en särskild teknik, varvid det var tämligen omöjligt att sitta. Man behövde nämligen stå för att sätta reprillan i rörelse med de runt ett hörn fästade tågorna. Intog man likväl sittande ställning, spann man genom att enbart tvinna tågorna mellan tummen och pek fingret och således utan användande av något verktyg. Sedan ett stycke spunnets, togs detta upp på reprillan, som ju då helt enkelt endast tjänstgjorde såsom uppvindningsanordning. Reprillan på Jost Ammans bild från 1568 (förf. avh. s. 72 överst) är ju å andra sidan däremot av en typ som enbart kan ha tjänstgjort för uppvinning.

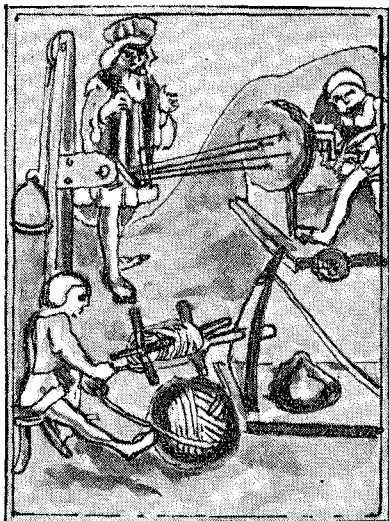
Den påverkan som jag räknat med från östra Europa när det gäller reprillans spridning ansåg man borde ha följts upp med fler upplysningar härifrån. Jag hoppas nu få tillfälle att göra museistudier även på andra sidan järnridån. Avsikten med kapitlet om reprillan var dock främst att i jämförande sammanhang pröva hållbarheten av Modéers teorier, (förf. avh. s. 57 ff). Metoden att utgå från hypotesen gjorde ju även resultatet lättare kontrollerbart.

Ser vi återigen på den nedre hälften av den här återgivna teckningen från år 1420 ur Kodex 5014 i Kunsthistorisches Museum i Wien, fig. 2, framstår den ju uppenbarligen också såsom en reprilla för upplindning av färdigslagna linor. Hopslagningen med hjälp av vändjärn t. h. och en löparstång t. v. har tecknaren avbildat ovanför upptagningsmomentet.³

³ F. M. Feldhaus, Die Maschine im Leben der Völker. Ein Überblick von der Urzeit bis zur Renaissance. Basel 1954, s. 236.

1. Replsageriverktyg, tecknade av J. Möllerheim 1720—21. Manuskript i Armémuseum, Stockholm.

2. Repslagning och upplindning. Efter en teckning i Feldhaus 1954 från 1420 i Kunsthistorisches Museum, Wien.

En kanske ännu äldre repslagarbild, fig. 3, ur Mendel-Brüder visar en spinbare som har materialet kring livet och som spinner ut från en krok eller spinn-drift infattad i ett kors av trä. Materialet synes vara hampa.⁴

I festskriften till Sigfrid Svenssons 60-årsdag betonar Bengt Bengtsson i sin uppsats, att just undersökningar av rationaliseringstendenser inom hantverket under äldre tid är synnerligen angelägna. Begreppen serietillverkning, tillämpad vid vapenfaktorierna och planerad av Polhem för Stjärnsunds urtillverkning, och tempoarbete var inte okända för äldre tiders hantverkare. Han nämner mot industrialisering tenderande, rent hantverksmässiga metoder, som inom vissa yrken tillämpades för massproduktion, t. ex. av bokbindarna under 1800-talets förra hälft.⁵ Och när det är frågan om förmedlande av teknik och rationalisering har särskilt Helge Sjøgaard funnit, att hantverkaren själv varit aktiv att ta upp

och reproducera utlandets arbetsteknik i Norden, lära arbetsprocessens förlopp och att införa nya och förbättrade verktyg, uppgifter som höll sig innanför fackets egen erfarenhetsvärld. Verktygen skulle anskaffas från den plats som hade nått höjdpunkt i framställningen.⁶

Var och när uppträder då rationaliseringstendenserna inom repslageriet? Den tidigare forskningen har ej haft någon mening på denna punkt.⁷

Reformer

I många fall finns rent allmänt en klar överensstämmelse mellan tyska och svenska fackuttryck. Anknypningen till den tysk-baltiska kulturkretsen är inom det nordiska repslageriet mycket tydlig fr. o. m. medeltiden, när det gäller skråkulturen, yrkets rekrytering och benämningar på verktyg. Det som rörde klassificeringen av hampan förmedlades fr. o. m. 1400-talet från Ryssland och Baltikum. Påverkan från Västeuropa gör sig gällande i olika rationaliseringsfrågor fr. o. m. 1600-talet. Så förmedlades t. ex. det s. k. kronhjulet med ett stort antal spinndrifter till Sverige från Holland, där det moderna repslageriet tog form och nådde en höjdpunkt under 1600-talet. Berömt var här det stora repslageriet vid arsenalen i Amsterdam. Det enkla rep-

⁴ F. M. Feldhaus, a.a., s. 225.

⁵ B. Bengtsson, *Handwerk*. I: Schwedische Volkskunde. Quellen, Forschung, Ergebnisse. Uppsala 1961, s. 297.

⁶ H. Sjøgaard, *Hantverket som kulturförmedlare mellan Norden och Europa*. I: Norden och Kontinenten. Föredrag och diskussioner vid Trettonde nord. folklivs- och folkminnesforskmötet i Lund 1957. Lund 1958, s. 142 ff.

⁷ Jfr A. Nilson, *Studier i svenskt repslageri*, Nordiska museets handlingar 55. Stockholm 1961, s. 101 ff., s. 41 ff., s. 107 och 172.

slagarhjulet med en spinn-drift kände man dock till redan på 1300-talet, bl. a. i Frankrike. Långrocken och detta enkla repslagarhjul kan föras ännu längre tillbaka till ett gemensamt ursprung i den förhistoriska orientaliska spolrocken. Det förbättrade repslagarhjulet med tre spinn-drifter återgavs första gången omkring år 1500 av Leonardo da Vinci, och från Italien spreds denna nyhet till Tyskland, Danmark och Sverige på 1500-talet. Det äldsta kända repslagarhjulet med kugghjulsutväxling konstruerades av italienaren Fausto Veranzio omkring år 1595, men den senare vanliga typen av s. k. geskär framkom först under 1700-talet och finns avbildad hos Diderot 1772 och P. R. Sprengels 1774. Då geskären var lätt bärbara, har gesäller på vandring burit med sig sådana, inte minst de som var ute och "bondspann", gick från gård till gård och gjorde tömmar och linor åt bönder och fiskare. Sådan bondspinning förekom från 1700-talets slut till ännu in på 1940-talet. Gesällerna hörde till dem som spred kännedom om innovationen. Sina initialområden tycks geskåret således ha haft i trakter som sedan gammalt varit kända såsom hantverksbygder: orter, som vid olika tidpunkter gått i spetsen för innovationer. De gammalmodiga vändjärnen eller reptygen upphörde ställvis ganska snart att användas, men i vissa bygder stannade de kvar så länge att de blev antika.⁸ Som vittnesbörd om bygdesammanhang torde dock innovationerna här såsom oftast räknas vida tillförlitligare än arkaismer-na.

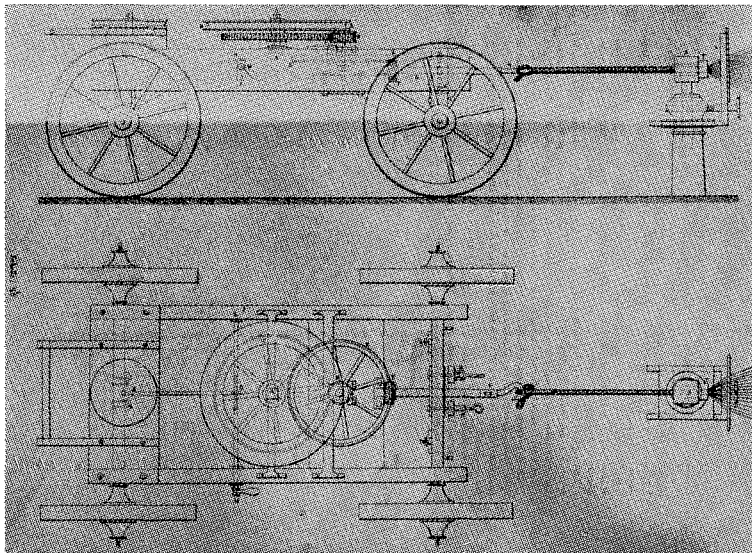
Nästa rationalisering av geskåret bestod i konstruerandet av utdrivningsmaskinen, som även bygger på kugghjulets princip. Belfour lät tillverka sin förbätt-

3. Repspinnare. Efter en teckning i Feldhaus 1954 från 1400-talets första tredjedel i Mendel-Brüder.

rade utdrivningsmaskin hos Bradley's i London och pröva den i Helsingör med början år 1793 hos det Claessenske Rebslageri, som drevs av en sväger till hans hustru. Claessen betraktas f. ö. såsom en av Danmarks ledande hantverksidkare under merkantilismens sista dagar. 1786 hänvände han sig till Kommercekollegiet med en längre redogörelse för sin verksamhet. Han hävdade däri, att hans rebslageri redan hade utvecklats så, att ryskt tågvirke nu för första gången på flera hundra år inte längre behövde efterfrågas. För att ytterligare förbättra verksamheten hade han inrättat ett holländskt sejl garnsspinneri. Då en ledare härför emellertid inte kunde påträffas i Danmark, där det holländska framställnings-sättet var okänt, hade han med inte obetydliga kostnader införskrivit en mästare

⁸ Jfr även A. Nilson, Mottaglighet för de nya idéerna. En etnologisk undersökning i norra Småland. Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund XXXV. Jönköping 1962, s. 111.

4. Dragvagn med drivhjul från Toulon. Ur M.A.L. Chédévilles arbete, Paris 1839.

med familj från Holland, och denne förestod nu hans sejlarnsspinneri. I ett syneprotokoll av den 3 juli 1822, uppgjort i anledning av statens övertagande av banan, erhålles upplysning om att följande inventarier fanns däri: 1 kabelgarnshjul med 12 drifter och 1 läderrem, 4 smågodshjul med 1 läderrem till vardera, 51 gamla järnkrokar, 3 löpare och 4 uppvindare, 1 hjul och 11 drifter, 1 slåningsmaskin med 336 malmrullar och ett drifthjul med svingel, 7 gamla fina sejlarnshjul med tillbehör.⁹

Det är anmärkningsvärt att geskäret saknas. Den stora nyheten var dock givetvis slåningsmaskinen. Särskilt intressant är det också konstatera, hur man ännu på 1780-talet fortfarande införskrev holländska repslagare till Skandinavien. Under 1790-talet kommer, såsom antytts engelsmännen in i bilden, och strax där efter verkar fransmännen ha intagit en ledande ställning.

I Sverige utförde konstruktören Fred-

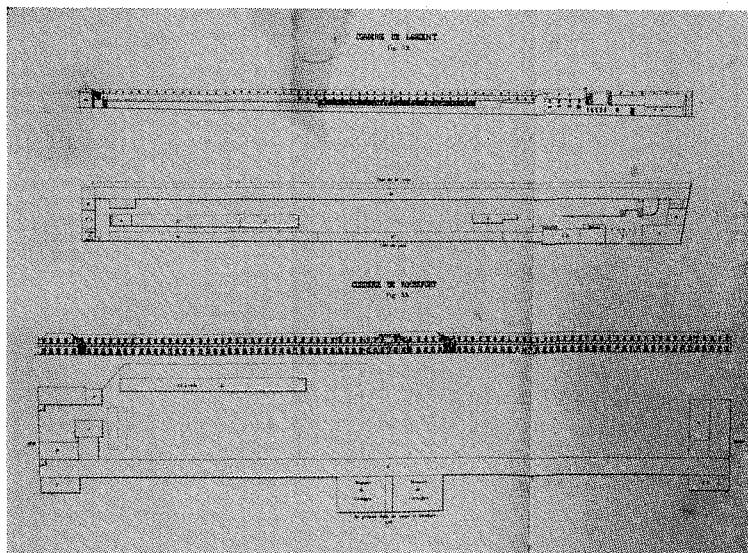
ric Uhrlin en projektmodell till en sådan repslagerimaskin 1798 på order av överskeppsbyggmästaren af Chapman, som i huvudfrågan kunde återöppna tidigare svensk iderikedom genom adjunkten Nils Wallerius 1739, magister Hörstadius 1741, Polhem samma år och amiralen Nils Psilanderschiöld 1768. Dessa projekt ledde emellertid inte till någon slutgiltig lösning. Med framgång började man först i maj år 1830 nyttja denna s. k. ekvaliseringsvagn, och det var i flottans reparbana i Karlskrona. Fregatten Chapman hade då såsom det uttryckligen heter härom "efter gamla Sortens Slåning Takling, men Ankartågen på Nya Sättet".¹⁰

Det franska repslageriet synes emellertid redan omkring 1800 ha spelat en avgörande roll för yrkesrepslageriets fort-

⁹ K. Klem, Jean Jacob Claessen. Blade af Helsingørs erhvervslivs historie. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Årbog 1958, s. 141 o. 164 ff.

¹⁰ Varvsmuseet, Karlskrona, mapp nr 5012.

5. Replageriet i Lorient. Ur M.A.L. Chédevilles arbete, Paris 1839.

satta rationalisering, vilket tydligt framgår av ett av förf. i Varvmuseet i Karlskrona nyligen genomgången arbete; ett i detta sammanhang högst märkligt sådant, redigerat av mariningenjören M. A. L. Chédeville. Det omfattar 37 illustrationer med ingående kommentarer och ger en utomordentlig presentation av verktyg och verkstäder. Illustrationerna är följande:

Spinnhjul från Cherbourg, Brest, Lorient, Toulon och Rochefort. Det sistnämnda utgöres av ett stånghjul av gjutgods medan de övriga består av kronhjul av trä i rikt utarbetade konstruktioner.

Spolmaskin från Toulon.

Dragvagn från Toulon med drivhjul, rör, metallskivor, fig. 4.

Tågslagningsmaskin med utväxlingshjul och kugghjul konstruerad av Hubert, men ännu ej utförd.

Hjul för tågslagning av tunnare slag från Cherbourg, ett stort hjul sätter 4 trissor i rörelse.

Maskin för tågslagning av finare slag försedd med utväxlingshjul, Cherbourg.

Kuggverk för tågslagningsspänning, Brest.

Tågslagningsmaskin med kuggar och utväxlingshjul, Toulon.

Replageriet i Cherbourg vid varvet Chantereine

består av flera byggnader och gamla magasin, vilka tillsammans bildar ett långt galleri, där spinneri- verkstäder och tågslagningsbanor ligger i en rad efter varann. Ett rymligt skjul, upplyst genom höga fönster, tjänar som häcklingsverkstad; på takstolarna har man placerat hamplagret. I ett annat skjul förvaras de rullar man tillverkat under månaden. Tjärningen försiggår helt i det fria. Till hästvandrigen kan 7 å 8 hästar spännas för. Som helhet bär anläggningen i Cherbourg spår av provisorium, men det anmärkes att en ny tomt anvisats.

Replageriet i Brest byggdes 1747. Det omfattar 2 långa byggnader placerade över varandra, benämnda den högre och den lägre banan. Då införandet av järnkablar medfört en minskad åtgång på gängse repvaror, har bottenvåningen nyligen reserverats såsom packhus för kabelkedjor och andra järnföremål. En trappa upp ligger verkstad för tågslagning, häcklingsverkstaden, förvaringsrum för hampa, packhus för blånor och gammalt tågvirke. Vinden är upptagen av blånor och tacklage. I flygeln finner man kontor och förvaringsrum för hampa. I den högre banan ligger spinneri- verkstaden. Och i ytterligare en flygel finns rum för provbesmanet, utrymme för reparationer och för ångpannan till tjärkittlarna.

Replageriet i Lorient, fig. 5, utgöres av 3 parallella rader. På bottenvåningen finns en verkstad för tågslagning. En trappa upp ligger den förnämsta spinneri- verkstaden. Åt söder finns en byggnad för häckling. Bottenvåningen innehåller lager samt ångpannan som värmer tjäran.

Repslageriet i Rochefort är beläget i en byggnad, som består av bottenvåning och vindsrum jämte paviljonger. Den södra av dessa är kabelgarnsupplag, den norra upplag för hampa. Det finns skjul för tillverkning av segelgarn. På en äng utanför spinner man och slår ihop under bar himmel, m. a. o. en öppen bana.

Repslageriet i Toulon är treskeppigt, ett ägnas åt kabelkedjor, de två andra för slagning av tågvirke. Övre våningen användes till spånad. Den ena av flyglarna är apterad till garnmagasin på nedre botten och till häcklingsverkstad på den övre. Den andra flygeln innehåller salar för uppbörd av hampa och magasin för hampa och järnföremål. Ett särskilt skjul innehåller hästvandring, som är avsedd för dragning av utdrivningsmaskinen. Slutligen finns det en speciell spolningsverkstad och salar för provning av hampa.¹¹

Toulon invid Marseille och Lorient i Bretagne skulle alltså ha varit bäst utrustade och i hög grad med sin tid. Cherbourg bar spår av provisorium, och själva anläggningen i Brest var i det närmaste 100 år gammal, under det att man i Rochefort hade öppna banor. De synnerligen moderna utdrivningsanordningarna i Toulon, Cherbourg i Normandie och Brest i Bretagne tycks ha imponerat allra mest på ingenjören Chédeville. Genom hans arbete gör de det även på oss än i dag just tack vare att dessa gick i spetsen för de rationaliseringar som, när de allmänt accepterats, förde med sig den nya tiden inom repslageriet och övergången till tågvirkesindustrin.

Efter långa perioder av stabilitet kom

yrket såsom hantverk därmed att gå mot upplösning. Växelspelet mellan reform och tradition var slut.

Överblicken av materialet i ämnet har således givit oss möjligheten svara på frågorna om var och när rationaliseringar inom repslageriet uppträdde: i de namngivna franska örlogshamnarna under början av 1800-talet, i bl. a. Helsingör och i London under 1780- och 1790-talen, i bl. a. Amsterdam under 1600- och 1700-talen, och långt dessförinnan ställvis i Tyskland och i Italien.

Överblicken har också givit några prov på kultursamband ur europeiskt perspektiv.

Kontakterna mellan Norden och kontinenten förmedlade dylika livgivande impulser, vilka blev av utomordentligt stor betydelse för hantverkets förkovran i vårt land. Förbindelserna var rikt utvecklade. Vad som däremot saknades var ofta nog samarbetet. Lagarbetet, det gemensamma lösandet av ett problem är något tämligen nytt för vår tid.¹²

¹¹ Mémoire sur les Travaux et les Tarifs de Main-d' Oeuvre des Corderies des cinq Portes militaires de France. Rédigé par M.A.L. Chédeville. Paris 1839.

¹² Jfr Arvet från Newton och Linné. Vetenskapliga förbindelser mellan Sverige och England i gångna tider. Stockholm 1962, s. 18.

Zusammenfassung

Rationalisierungen in der Seilerei

Eine genauere Betrachtung der Fig. 1 zeigt, dass die schwedische Seilerei zur Zeit Karls XII. noch nicht nennenswert rationalisiert war. Von der Verbesserung, welche besonders die Einführung des Zahnrades mit sich brachte, wusste man zu dieser Zeit offenbar noch nichts. Diese, erst kürzlich vom Verfas-

ser aufgefundene, ungemein interessante Zeichnung, gehört zu Möllerheims Manuskript im Armeemuseum. Am bemerkenswertesten an dieser Zeichnung ist, dass es die allerfrüheste Abzeichnung schwedischen Seilerwerkzeuges sein dürfte.

Betr. Alter und Herkunft, gehören die

Lehre, Nr. 6—7, und der eiserne Dreher, Nr. 11, zu den Gegenständen, die für die ersten gewerbmässigen Seilereien des Mittelalters charakteristisch sind. Die Spindeln, Nr 14—16, haben ja noch ältere Ahnen in den Handspindeln, aber deren Anwendung als Spindeln im Kabelgarnrad kann erst ins 17. Jahrhundert datiert werden. Die hölzerne Rolle, Nr. 8, Haspel oder Seilwinde, wurde noch bis zuletzt, gerade in der gewerblichen Seilerei unserer Zeit, als Aufwindvorrichtung für fertige Seilerwaren verwendet. Zum gleichen Zweck wurde dieses Werkzeug schon frühzeitig angewandt, wie aus Fig. 2 hervorgeht. Das Seilschlagen mit Hilfe des eisernen Drehers (rechts) und einer Läuferstange (links), hat der Zeichner oberhalb des Aufnehmemoments abgebildet. Ein noch älteres Seilerbild, Fig. 3, zeigt einen Spinner, wie er, den Hanf um den Leib, von einer Hakenspinde, die von einem Holzkreuz eingefasst ist, ausspinn.

In den Fragen des Zunftwesens, der gewerblichen Rekrutierung und der Benennung von Werkzeugen, ist innerhalb der nordischen Seilerei seit dem Mittelalter der Anschluss an den deutsch-baltischen Kulturkreis sehr deutlich. Was die Klassifizierung des Hanfs anbelangt, wurde diese seit dem 15. Jahrhundert von Russland und dem Baltikum vermittelt. Nach Schweden wurden das Kabelgarnrad und eine grosse Anzahl Spindeln von Holland vermittelt, wo die Seilerei Form annahm und im 17. Jahrhundert ihren Höhepunkt erreichte. Das verbesserte Seilerrad mit 3 Spindeln wurde zum ersten Male um das Jahr 1500 von Leonardo da Vinci wiedergegeben. Das älteste bekannte Seilerrad mit Zahnradübersetzung, wurde von dem Italiener Fausto Veranzio um das Jahr 1595 konstruiert, aber der spätere, gewöhnliche Typ, das sogenannte Geschirr, ist erst im 18. Jahrhundert aufgekommen. Da das Geschirr leicht getragen werden konnte, hatten Gesellen auf der Wanderschaft solche mit sich, nicht zuletzt diejenigen, die von Hof zu Hof gingen um Leitseile für Bauern und Leinen für Fischer anzufertigen. Diese Art der

Seilerei wurde vom Ende des 18. Jahrhunderts bis hinein in die 1940er Jahre ausgeübt. Seine Anfänge scheint das Geschirr in jenen Gegenden gehabt zu haben, die von alters her als Handwerksgebiete bekannt waren: Orte, die zu verschiedenen Zeitpunkten bei der Einführung von Neuerungen an der Spitze marschierten. — Die nächste Rationalisierung des Geschirrs bestand in der Konstruktion von Austreibmaschinen, die gleichfalls auf dem Prinzip des Zahnrades basierten. Hierbei nahmen in den 1790er Jahren London und Helsingör die führende Stellung ein.

Die französische Seilerei scheint jedoch schon um das Jahr 1800 für die fortgesetzte Rationalisierung in der Berufsseilerei eine ausschlaggebende Rolle gespielt zu haben. Dies geht aus einer Arbeit, redigiert von Marineingenieur M. A. L. Chédeville, deutlich hervor, die dem Verfasser vor kurzem in die Hände gekommen ist. Die Arbeit umfasst 37 Illustrationen mit eingehenden Kommentaren. Fig. 4 zeigt z.B. Triebwagen aus Toulon mit hochmodernen Triebrädern, Rohren und Metallscheiben. Toulon bei Marseille, Cherbourg in der Normandie, Brest und Loirent in der Bretagne, Fig. 5, waren hierbei am allerbesten ausgerüstet.

Der Überblick über das Material zum Thema hat uns die Möglichkeit gegeben, auf die hier gestellten Fragen zu antworten, wo und wann die Rationalisierungen in der Seilerei auftraten: In den bedeutenden französischen Kriegshäfen zu Beginn des 19. Jahrhunderts, in Helsingör und in London in den 1780- und 1790er Jahren, in Amsterdam im 17. Jahrhundert und vorher stellenweise in Deutschland und im Baltikum sowie in Italien. — Der Überblick dürfte damit auch einige Proben des Kulturzusammenhangs gegeben haben, gesehen aus der europäischen Perspektive. Die Kontakte zwischen dem Norden und dem Kontinent brachten derartig belebende Impulse mit sich, dass sie von ausserordentlich grosser Bedeutung für die Verbesserung des Handwerks in Schweden wurden.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Tre år med Sveriges kyrkor

Av *Sigurd Wallin*

Sveriges kyrkor nr 87—97. Stockholm 1960—1963. [Elva volymer av inventeringsverket med innehåll från Skåne, Blekinge, Gotland, Bohuslän, Närke, Stockholm, Uppland och Härjedalen].

Sigurd Curman hyllar den polske vetenskapsmannen professor dr Wt. Antoniewiczza — "a highly regarded archeologist of wide culture and a warmly appreciated friend" — i en polsk festskrift (*Światowit*, tom xxiv, Warszawa 1962) genom ett bidrag, i vilket han i sin ordning omsorgsfullt och åskådligt redogör för en annan, nu fulla tvåhundra femtio år gammal polsk hyllningsskrift. Denna, en rikt illuminerad adress, tryckt och målad på siden (Thorn 1694, 144×93 cm.) till Stanislaw Dambski, greve av Lubraniec i Polen, biskop, senator, primas m. m., har genom inventeringsverket SVERIGES KYRKOR blivit bekantgjord i sin nutida stilla förvaringsort, en svensk landskyrka. Habent sua fata!

Men för svensk offentlighet har Stanislaw Dambskis hyllningstavla i Färentuna kyrka på en Mälarens stora och avgörande värde däruti att den är en påminnelse om mångsidigheten av minnesskatterna i kyrkorna och den stora omslutningen av de detaljuppgifter som inventeringsverket förmedlar.

För tre år sedan var SVERIGES KYRKOR senast föremål för omnämnande i *Rig* (1960, s. 37 ff). Verket har sedan dess passerat sin femtioårsgräns och fogat ytterligare 2,000 trycksidor till de 14,800 som förut voro presterade. I sak innebär detta publiceringsresultat att den stegring i verksamheten, som konstaterades ha inträtt före år 1960 har stått sig och fortgår. Redan detta förhållande motiverar en blick på de elva nya volymerna, även om den måste bli

flyktig i förhållande till innehållets mångfald. Det gäller dock elva böcker med minst lika många författare och det omfattar ingående skildringar av monument från åtta svenska landskap, spridda mellan Härjedalen och Skåne. Minst nio århundraden ha bestått materialet med hela serier av alla sina stilväxlingar. De rader som här kunna ägnas åt varje volym skola därför söka ta fasta enbart på någon viss företeelse, som kan synas särskilt framträdande i det stora och allsidiga materialet.

Skåne har i förhållande till sina mångfaldigt lockande uppgifter varit påfallande sparsamt företrätt i inventeringsverket. Nu har för detta krävande arbetsfält förvärvat en sällsynt välmäritad vetenskapsman, fil. dr Torsten Mårtensson, vilken som chef för Hälsingborgs museum i första ungdomen vann ett grundmurat anseende genom sin mönstergillt genomförda stora monografi över Kärnan och sedermera allttjämt ökat sina förtjänster om den medeltida byggnadskonsten inom stadens område, främst Mariakyrkan, och därtill under en mansålders sällsynt verksamma museimannagärning odlat sin hembygds historiska kultur på alla områden med samma inträngande noggrannhet och finkänsliga omdöme. Som kyrkoinventör är han i emeritiåldern oöverträffligt välrustad, men det är också en uppgift där all meritering kommer till användning. Begynnelsehäftet från Luggude härads kustland söderut från Hälsingborg visar genast hur de mest maktpåliggande byggnadshistoriska uppgifterna bemästras. Tre varianter på romansk absidkyrka, Raus, Välluv och Bårslöv, från denna kyrkotyps skånska period under 1100-talet och början av 1200-talet rekonstrueras här åskådligt, vare sig de kvarstå i mer eller mindre förändrat skick eller blott i ett minimalt parti. Med vana händer, vaken detaljobservation och

omsorgsfull sammanställning av litterära be-lägg löser författaren här dessa de svåraste av problem så att resultaten stå både klarlinjiga och trovärdigt påtagliga.

Tre Upplandskyrkor (nr 88, band V, häfte, 5 Lyhundra hd, av Ingeborg Wilcke-Lindqvist, 1961) skulle kunna ställas upp till jämförelse med de skånska, men någon allmän-giltighet komme ändå icke att framgå härur. Det är då mer lockande att stanna vid medel-tidsskulpturen, som här är rikt och på ett för Uppland verkligt representativt sätt företrädd med konstverk från medeltidens olika skeden.

I Husby Lyhundra kyrka bestämde prostvi-sitationen 1776 att de gamla bilder, som lågo i kyrkan och vapenhuset, skulle säljas på auk-tion, men ännu finnas kvar både altarskåp, triumfkrucifix och två andra statyer. Från Lo-härads kyrka har genom Stockholmsmuseerna räddats en likartad uppsättning. Och dessa grupper visa prov på både tidig och sen medel-tida kyrkoutsmyckning. Redan detta visar hur medeltidsskulpturen trots all bortflyttning, van-vård och systematiskt skingrande ändå bibehållits i ett påfallande stort antal och trots all förstörelse är i stånd att vittna om bestående kvaliteter jämte ett försvarligt skikt av provin-ciellt snideri. Ville man vidga det nu förelig-gande häftets krets av tre kyrkor med deras närmaste tre grannkyrkor Rimbo, Rö och Ske-derid skulle samlingen av kvarvarande medel-tidsskulptur strax stiga till 35 nummer och vin-na ännu någon grad av representativitet för den uppländska kyrkans skulpturbestand. Men mer än fyra århundradens förakt och förluster måste också tas med i räkningen.

Sölvesborgsdelen intresserar i första hand genom grävningsundersökningar av en klosteranläggning i anslutning till stadskyrkan och genom dennas egen månglemmade tegelbygg-nadshistoria (nr 93, Blekinge IV:3, Sölvesborgs kyrkor av Lars-Göran Kindström 1962). Men efter hand övertar ett annat parti av den utförliga inventeringen huvudintresset, nämligen kyrkans senmedeltida målningsskrud, som redan genom sin omfattning är landskapets mest betydande. Visserligen ha många öden övergått den och förringat det historiskt konst-närliga värdet, varibland man är nödsakad att inräkna den allmänna restaureringen åren 1905—6, då de framtagna målningssresterna på

ett för tiden vanligt sätt lagades och förtyd-ligades med påmålning men därutöver också ymnigt kompletterades med ytfyllande orna-mentslingor etc och t. o. m. med hela figurer i konservatorns egen smak, som han måste ha be-traktat som en förädling i förhållande till den gamle mästarens handlag. Senast ha målning-arna rengjorts och konserverats år 1945, varvid ett stort antal av tillsatserna borttogos. I detta skick sträcka sig målningarna nu över hela kyr-kointeriören, koret, långhuset, det sydliga ka-pellet och vapenhuset. 1400-talet är hela mål-ningssskrudens tillkomstperiod, om det ock rå-der tvekan huruvida alla partier utförts samti-digt. Dekorationen visar nämligen mycket iöge-nfallande variationer mellan skilda rum och även inom grupperna stå främmande element sida vid sida. Trots många anknytningar till kända sydsvenska och danska målarskolor har man ej kunnat inpassa detta monument under någon viss där känd mästare.

Fylligast och rikhaltigast är det västra kor-valvet dekorerat och det har ett strikt genom-fört enhetligt program, Jungfru Marias histo-ria. Frapperande är figurscenernas omständ-liga inramning inom kompakta bårdverk och i äventyrligt fantasifulla troner, baldakin- och tornuppbyggnader i livlig växling. Figurerna själva äro i förhållande härtill icke domine-rande, framställda som de äro i ganska liten skala. Detta hindrar dock icke att ikonografien rymmer både ett och annat tänkvärt. Treenig-heten framställes som en frontalt tronande Gud fader tätt omkransad av ett molnband inom vilket två andra huvuden med korsglorior sticka fram på sidorna om hans eget. I en bild-grupp som ägnas åt händelserna kring Kristi födelse förekommer själva födelsescenen dels i den senmedeltida formen med Madonnan knä-böjande inför det på marken liggande barnet, dels strax där nedanför enligt det äldre sche-mat med Maria i sängen, barnet i krubban och Josef sittande vid sängfoten. I denna senare form synes den heliga familjen avvakta an-komsten av de anridande tre konungarna. Ett helt väggfält, visserligen starkt uppdelat av arkitekturformer, visar bebådelsen med de olika personerna under var sin baldakinbygg-nad och Gud fader inom molnkrans högt uppe i himmelen. Från honom går en stråle ända ned till Maria och på denna smala bana löper

det allra minsta lilla Kristusbarn ned till sin jordiska moder, ett motiv i bebådelseikonografien som ej hör till det vanligaste i kalkmåleriet.

Det östligaste långhusvalvet i 1400-talsmäsigt stjärnmönster är luftigt och glest besatt med en änglakör med passionsredskapen, med mörka cirkelmedaljonger med evangelistsymbolerna och med alldeles fristående gubbhuvuden. Mot detta kontrasterar det bågformiga fältet ovan triumfbågen med ett påfallande ålderdomligt program, mörk fond, en rad av medaljongen med apostlar och helgon på sidorna om Kristus i mandorla, medaljongerna förbundna med ett flätmönster av ungotisk eller rent av romansk byggnad. Slutligen måste också vapenhuset nämnas för att denna uppräknings skall ge föreställning om målningsprogrammets växlingar i Sölvesborgs stadskyrka. Där fyllas väggarna med rader av fyrkantigt omramade bildfält, upptill stora ensamma helfigurer, nedtill en småfigurig serie av de i konsten allra flitigast upprepade scenerna ur Kristi barndom och passion. Det är som om rummet vore fullhängt med taylor eller uppklistrade bildband, ett intryck som är ganska ensamstående i kalkmåleriet även om det allmänt påminner om de gotländska passionsbildsviterna, t. ex. den som ses i Gammelgarms kyrka i Gotlandshäftet omtalat här nedan.

Detta Blekingemåleri innebär en påminnelse om den sydsandinaviska dekorationsgruppens stora mångtalighet och dess variationsmångfald med åtföljande ständigt nya lockelser till forskning.

Sveriges Kyrkor nr 94, Håbo härads södra del, av Armin Tuulse (Uppland VII:2, 1962) behandlar tre Upplandskyrkor som alla bevara fylliga prov på det rikhaltiga uppsvenska 1400-talsmåleriet, och därtill klara representanter för lika många av dess stilgrupper. Håbo-Tibble kyrka är klädd i en omfattande målningsskrud av den art som till förebild haft dekorationen i Strängnäs domkyrkas kor, vilken tillkom åren 1462—63, och givit upphov till åtskilliga avläggare i Mälabygderna. Man har sökt sammanhålla denna inbördes rätt skiftande grupp under beteckningen Strängnässkolan. I Håbo-Tibble återstå dessutom partier av ytterligare ett målningslager från 1400-talets senaste årtionde. — Den stora och rika kyrkan i

Håtuna har fått sin målning under ärkebiskop Jöns Bengtsson Oxenstiernas tid (1448—67) och den visar de karakteristiska som beteckna den skola som kallas Tierpsgruppen. — Till sist kommer den lilla Mälardalskyrkan Kalmar, vars länge övertäckta målningar ständigt stått i diskussionens brännpunkt kring den dominerande mästaren Albertus pictor på grund av 1600-talsantikvariska notiser och främst Peringskiölds teckning och beskrivning, bräddfull av högintressanta inskrifter. Nu ha dessa målningar kommit i dagen genom avtäckande av överkalkningen år 1958. Förstörelsen hade icke varit ringa. Dels hade man vid överkalkningen på 1700-talet gått ovanligt noga fram och skrapat bort färgen särskilt på väggarna, dels hade en svårartad eldsvåda 1813 övergått kyrkan, då valven visserligen ej brustit men den starka hettan förtärt och i stor utsträckning förändrat färgerna, så att det kvarvarande närmar sig karaktären av en kolteckning. Alberts välkända bildvärld står i sina fragment lätt igenkänlig men närmast som i svartvitreproduktion. Alla de historiska inskrifterna äro spårlost borta. Men de behållna målningspartierna ge valven en lätt och ljus prydnad och enskilda sparade motiv, såsom Kristi ansikte på Veronikaduken, försvara sin plats bland mästarens yppersta.

En bok på 250 sidor om Glanshammars och Rinkaby kyrkor i Närke (nr 92, Närke I:3 av Sigurd Curman, Erik Lundberg, Stellan Mörner och Bertil Waldén, 1961) skulle vålla svårighet att välja bland skatter av alla slag, om den ej rymde en utförlig skildring av den stora målningssviten från 1589 i Glanshammar. Bland många exempel på att den senmedeltida smaken för heltäckande interiördekorerings i kalkmåleri bibehöll sig över reformationen och långt in i 1600-talet är Glanshammarsmålningen ett rikt och helbevarat huvudmonument. Tillkomsttiden meddelas genom årtalet på ett flertal ställen och målaren har också angivit sina initialer A I R. Ämnena äro bibliska historier, allegoriska figurer och profetbröstitbilder. Beskrivaren sammanfattar: "Karakteristisk för tiden är de gammaltestamentliga personernas dominerande roll samt de humanistiska dygderna, som fått ärva de katolska helgonens plats. Detta hindrar emellertid icke att tolka en figur som den heliga Birgitta, ty de mest

populära helgonen kunde leva kvar i protestantiska kyrkomålningar ända till 1600-talets förra hälft." Samtidigt som formvärlden är en helt annan än senmedeltidens, med renässans i dräkter, ornamentformer och bokstavstyper lika väl som i färgskala, visa mängder av drag hur väl bekant målaren var med sina föregångares då urmodiga dekorationer. Programmet för ett stjärnvalvs ornering med dess fördelning av figurmotiv och ornament är helt övertaget liksom framför allt principen att ej lämna minsta fläck bar. Antikiserande mönsterbårder stå sida vid sida med senmedeltidens populäraste flätbandslister och annat. De spiralsvängande bladrankorna ha endast nödtorftigt anpassats och profeter i spansk hatt sitta som förr i stora blomkalkar i slingornas toppar. Men många små pärlvita änglahuvuden påminna om Gyllene salens tak i Kalmar slott medan vegetationen kan komma nära den i valvet i Hertig Karls kammare i Gripsholm och väggarnas kollonettindelningar till frisen i Konungens sängkammare där sammastädes eller ett titelblad till Gustav Vasas bibel.

Bohuslänskyrkor kunna synas karga när man kommer direkt från de rikaste i Närke (nr 95, Bohuslän II: 1 södra delen av Inlands Nordre härad, av Leif H. Nilsson, 1962). Men i fiskareenkla hus stå som helt lyxviga prydnadsbjäser de färg- och formsprakande alstren från en Göteborgsk skulptörsverkstad. Hålda kyrkas altarpuppats från 1672, samtidigt ett epitafium över donatorn, Solberga kyrkas altarpuppats från 1685 och den genom våld förlorade predikstolen i Jörlanda och kyrkans efter eldsvådan återställda altarpuppats ha alla sitt ursprung från Göteborgs förste verkligt ledande 1600-talsskulptör Hans Swant. Vad han utförde inom själva staden, såsom den ursprungliga uppsättningen av beläten på Kämpe- och Lejonbroarna och den vida berömda predikstolen i Tyska kyrkan, är helt förlorat. Intet återstår heller av hans arbeten för Magnus Gabriel De la Gardie. Men däremot innehålla de västsvenska kyrkorna en så stor mångfald av verkstadens produkter, att — såsom Sten Karling visat i Göteborgs- och Bohusläns fornminnestidskrift 1943 — "han dominerade träplastiken i en stor råjong med Göteborg som medelpunkt under flera decennier". Han förenar reminiscenser från den nederländska senrenässansens mani-

erism med en knorpelornamentik vars slingor "nästan fått karaktären av fjäderskrud åt de keruber, vilkas huvud växa fram ur voluterna". Om hans främsta verk, Skara domkyrkas altare från 1663 sägs att det intar en rangplats inom barockens träplastik i Sverige. "I sin festliga uppbyggnad, sin rika färgprakt och fantasifulla dekorativa apparat äro de skulpterade kyrkoinventarierna inte endast typiska för sin tid — de säga också något väsentligt om det samhälle, i vilket de kommo till och bära vittne om de konstnärliga strömningar, som härskade där". Hans Swant betyder en västsvensk barockform som tydligt skiljer sig från den mellansvenska, vilken visar den germanska broskbarocken i dess mest oklassiska form. Gent emot den skånsk-danska riktningens energiska figurskulptur, fylld av barockens optimism och vitalitet förblir Swants manieristiskt bunden. — Detta allt enligt Karlings klarläggande studie.

Boken om Karlshamns kyrkor domineras helt av Erik Dahlberg, stadskyrkans arkitekt (nr 87, Blekinge IV: 2, av Armin Tuulse, 1960). Han var i Karl XI:s svit 1658 när Bodekulls hamn blev bestämd att bli en stad och han fick order att leverera planer för stad och befästningar. Hans stadsplan innehöll en korsformig centralkyrka vid hamnen, vilken uppfördes av trä som ett provisorium för den 1664 grundade staden, som 1666 fick namnet Karlshamn. När sedan borgmästaren Schröder år 1680 drivit det så långt att grunden börjat läggas till en större stadskyrka av sten på det till kyrkogård bestämda kvarteret intill stadstorget, sände han 1687 dess planritning till Erik Dahlberg i Jönköping och fick följande år hans slutgiltiga ritningar till kyrkan. Bygget gick även i fortsättningen fram i etapper och efter en riksomfattande kollekt 1692 blev verket invigningsklart 1702 och kyrkan fick bära Karl X Gustavs namn. Resultatet var en i enkla former monumental centralkyrka, som alltsedan har bibehållit sig dominerande i stadens växlande bebyggelse. Som ett led i korskyrkans segertåg genom storhetstidens Sverige fyller den sin plats med heder liksom i Dahlbergs verk som kyrkobyggare inom stormaktsväldet. Man behöver blott erinra om en svit av byggen sådana som Katarina kyrka i Stockholm enligt Jean de la Vallées ritning av 1656 (Sv. K. nr 56), samme

arkitekts Hedvig Eleonora i Stockholm, förslag 1665 (Sv. K. nr 10), mågen fortifikationsofficeren Mathias Spielers Kungsholms kyrka, ritning 1675 (Sv. K. nr 5) och vidare några Erik Dahlbergs egna verk, de provisoriska träkyrkorna i Karlskrona, först stadskyrkan Hedvig Eleonora, sedan Amiralitetskyrkan, den ännu bestående Ulrika Pia (Sv. K. nr 86), den finska kyrkan i Narva (Karling, Narva, Tartu 1936) och de två små kapellen i Jönköping (Sv. K. nr 48). Erik Dahlbergs kyrkotyp framstår ganska enhetlig med en uppskjutande mittkvadrat helst kupolkrönt och från denna åt alla fyra sidorna utgående lägre längor med samlande valmtak. Man lägger märke till att även om ritningarna visa en utbildad arkitekturdekor blir utförandet i regel helt rätt och slätt, och därvid är Karlshamns stadskyrka ett av bevisen på att den arkitektoniska formgivningens och proportioneringen varit så väl avvägd att den tålt vid att visa sig även i oprytt tillstånd.

Härjedalen har fått sitt första parti publicerat med ett i verket nyuppträdande författarpär (nr 91, Härjedalen I:1, Svegs tingslag, nordvästra delen, av Per Gustaf Hamberg och Ulla Berlin-Hamberg, 1961). Norrlands roll som den rikast formskapande landskyrkoprovinns under 1700-talet med verkningar långt in i den följande tiden har haft sina främsta konsthistoriska författare i Henrik Cornell och Manne Hofrén. Det har gällt såväl barockens centralkyrkoforms reducering och anpassning till landskyrkoförhållanden och interiörsmynings överväldigande blomstring som möbelsnickeri och rokokopolykromi av rang. Nu har en forskare, känd som särskilt intresserad av protestantisk kyrkoarkitektur, professor Per Gustaf Hamberg i samarbete med sin maka författat det första partiet av Härjedalens kyrkoinventering, som visar upp intressanta exempel och variationer av denna norrlandskonst. Svegs stora församling presterar här monumenten liksom konstnärerna, den byggkunnige bonden Pehr Tholsson och hans son målarmästaren Nils Lindström.

Stockholmskyrkorna är ett av verkets stora och nära nog helt färdigställda områden. De äro här företrädda med ett enda monument (nr 89, Stockholms kyrkor VII:3, Sofia kyrka av Ingrid Rosell, 1961). Ämnet behandlas i ett

jämförelsevis tunnt häfte, emedan det inte gäller någon lång historisk utveckling utan i stället beskrivandet av ett fullt enhetligt byggnadsverk från vårt eget århundrade, Sofiakyrkan på Söder, byggd efter Gustaf Hermonssons ritningar från 1901 och till det yttre helt oförändrad från byggnadstiden. Den nedvärderingskurva som en tidstypisk skapelse reguljärt är underkastad har väl i detta fall — liksom för samme arkitekts Oskarskyrka — tagit sin början ganska omedelbart. Och den har nog ännu ej uppnått sitt bottenläge. Den samtida interiören har däremot hunnit uppleva en omfattande förnyelse omkr. år 1950, signerad av för sin epok så representativa konstnärnamn som Lars Israel Wahlman och Hilding Lindqvist. Här har alltså visats fram exempel på smakväxlingens kontinuerligt verkande lag.

En volym i föjden skiljer sig till karaktären från alla föregående genom att innehålla en samlad landskapsöversikt, den första i sitt slag som kunnat framläggas (nr 90, Blekinge V:1, översikt av landskapets kyrkokonst, av Armin Tuulse, 1961). Förutsättningen härför har varit att inventeringen fullföljts genom hela landskapet och så har nu skett med Blekinge kyrkor. Samtliga landskyrkor inventerades av fil. lic William Anderson under tiden från 1912 intill hans frånfälle 1939 och ha publicerats i två band (häftena 22, 36, 51). Två digra band ha under de senaste åren utgivits om stadskyrkorna (häft. 59, 65, 85, 86, 87, 73) med den ursprunglige författarens manuskript mångsidigt omarbetade av en rad författare. Om Blekinge också inte tillhör de större landskapen är kyrkoinventeringen dock ett verk av den omfattningen att det fullt ut motiverar den från början planerade summeringen av resultaten i en översikt. Den föreligger nu av professor Tuulses förfarna hand och av ytterligare omtanke om materialets tillgänglighet ställs i utsikt ett samlat registerhäfte för landskaps helheten.

En sammanfattning av detta slag kan rikta sig dels till det allmänt konsthistoriska fackintresset och framlägga företeelser av betydelse inför större sammanhang och synpunkter av räckvidd utöver landskapsgränserna, och sådana objekt saknas sannerligen ej här. Men översikten kan också ta hänsyn till landskapets interna intressen och för den publik som i första hand företräder dem inordna monumenten i

deras gruppförhållanden och tidsskikt, och det faller sig i föreliggande fall naturligtast att denna senare synpunkt blivit den ledande. Kyrkorna grupperas efter tillkomstperiod och stilformer i historisk följd alltifrån de äldsta monument som kunnat uppsåras så nära som möjligt efter landskapets kristnande och vidare ända fram mot nutiden. Framställningen får en handboksmässig grundton på ett underlag av historieforskningens allmänt uppnådda resultat, och systemet fylls ut med hela förrådet av belägg från undersökningsområdet. Var och en får besked om var hans närmaste monument hör hemma i utvecklingskedjan och var dess närmare eller avlägsnare anförvanter äro att finna. I fråga om Blekinge medeltid är det byggnadshistoriska sambandet med Danmark givetvis naturligt och dominerande. Men man får också räkna med kustförsvärsförbindelser norrut mot Kalmar, Öland och Gotland. Roskildefreden 1658 framstår som en avgörande vändpunkt. Verkningarna blevo länge helt negativa och kontakterna över den gamla riksgrensens växte trögt. Rikspolitiskt stadsgrundande framstår som en isolerad företeelse med karolinsk barockarkitektur i spären. Och först långt senare växte ett nybyggnadsbehov fram i landssocknarna med arkitekturformer som radikalt skilja sig från den närmast föregående stora kyrkobyggnadsperioden — medeltidens.

Ser man till redovisningen för kyrkornas lösa egendom förnimmer man lätt släktskapen med de stora kyrkliga konstutställningarnas kataloger och studier. En fyllig resonerande katalog över Blekinges kyrkliga konst är vad som föreligger, och förutsättningar för välunderrättad representativitet äro här större än någonsin. Utställningarna byggde på jämförelsevis provisoriska fältundersökningar. Här föreligger en grundlig genomforskning av hela landskapet i publicerat skick, Och dock — eller just därför — ger sammanfattningen nytt kunskapsstoff. Och bildreproduktionskonstens framsteg äro särskilt tydliga genom en riklig nyfotografering däri medeltidsskulpturen fått en brorslott.

I skrivande stund faller ett tvåhundraidigt Gotlandshäfte i recensentens händer med ett månadsfärskt förord av djupt betydelsefullt innehåll. Häftet bär Johnny Roosvals förfat-

tarnamn enligt ett manuskript från 1940-talet och därjämte Erland Lagerlöfs, vilken tillfogat grävning- och andra restaureringserfarenheter, kompletteringar och lösörebekrivningarna. ”I ock med detta häfte avslutas publiceringen av kyrkorna i Kråklunge setting. Två tredjedelar av arbetet över de gotländska landskyrkorna är därmed fullbordat. Under hela denna nu tillryggalagda arbetsperiod har professor Johnny Roosval varit den självskrivne ledaren och huvudmedarbetaren, som satt sin personliga prägel både på arbetets bedrivande och på dess framlagda tryckta resultat. Det är därför med vemod, som vi här nödgas meddela, att föreliggande häfte är det sista i vår serie, där Johnny Roosval står som författare. Med ålderns rätt har han förklarar sig önska frånträda sin i mera än 50 år uppehållna ställning som medutgivare av verket Sveriges Kyrkor och därmed även författarsvaret för Gotlands Kyrkor. Det återstår oss därför blott att varmt tacka och hylla Johnny Roosval för hans stora och grundläggande insatser i verket SVERIGES KYRKOR och alldeles särskilt för hans omfattande och inspirerande arbete på Gotland, som ju varit hans utvalda landskap.” Så värdigt, höviskt, helt sakligt och behärskat men med en värme som ej är att ta miste på tar den rekonstruerade redaktionen, Sigurd Curman och Armin Tuulse, avsked av verkets ene grundare, som genomfört ett livsverk i obegränsad ungdomsentusiasm rakt in i ålderdomen.

För Sveriges Kyrkor är det en betydelsefull händelse när Roosval efterträdes på redaktörsplatsen av Armin Tuulse, då denne överflyttat till konsthistorieprofessur vid Stockholms universitet. Tuulses förtjänta medarbetarskap i verket kommer alltså att fortgå fastän ej som hittills i form av heltidstjänst.

Gammeln är volymens huvudkyrka. Den invecklade byggnadshistorien är mäterligt uttömmande och klart genomförd med dateringsnyanser som bygga på Gotlands enorma rikedom på monument och formvariationer. Ett fyrvälvt långhus från 1200-talet fick på 1300-talet vika för ett större, varvid mittkolonnen flyttades till detta. En svårartad brand ej långt efter den gotiska kyrkans fullbordan försvagade den smäckra mittkolonnen i sådan

grad att man såg sig föranlåten att kringmura den med en tjock kvadratisk förstärkning. Först för sex år sedan vågade man sig på det tekniska konststycket att blotta kolonnen och ersätta den med en kopia i exakta former och stark nog att bära de fyra 1300-talsvalven, vilka genomgått operationen oskadade. Av Gotlands medeltida byggnadsverk äger Gammelgarn en av dess märkligaste kastaler och av den överrika stenhuggarkonsten en av de rikaste portalerna. Gammelgarns långhusportal har hela sin ståtliga uppbyggnad i välbevarat skick och dess kapitälband bära en skulptursvit, som jämte dylika närmast i Hörne och Dalhem sammanförts kring en mästare från 1300-talets förra hälft med Roosvals anonymnamn "Fabulator". Hans frodiga och livfulla berättarkonst konkretiserar här Första Moseboks händelser med samma påtagligt detaljrika verklighetssinne när det gäller all dagliga människors sätt att vara som deras umgänge med de högsta andeväsendena från himmel och helvete.

Av volymens övriga kyrkor står Östergarns lilla kubiskt slutna byggnadskropp som en utpost på sin udde, ofta utsatt för faror utifrån havet. Mängden av gravskrifter vittna ej blott allmänmänskligt om förgängelsen med ett "hevs viator, siste gradum, — — — abi viator, memento mori", utan också om Albatrosskatastrofens offer från våra dagar. — "Ardre kyrka är en av de minsta på Gotland. Tornet är av påfallande små dimensioner, dess stenvmur når knappt upp till halva höjden av långhusets vind. Kyrkan ter sig därför lik som hopkrupen." Men under golvet i långhus och kor — helt inom denna byggnad — ligger grunden till en äldre likartat formad kyrka, till vilken fogats det ännu stående tornet. Stenhuggaralster från den första kyrkan ha använts i den andra och bidra till dateringen. Kärnkyrkan hänförs till 1100-talets sista fjärdedel, tornet till omkr. 1200, nuvarande kor och långhus till 1200-talets andra fjärdedel. "En utveckling med minst tre tydliga medeltida byggnadsperioder har alltså under ett sekel modellerat fram kyrkans form. En fjärde period, som skulle ha fullföljt den gotiska

omgestaltningen avsågs sannolikt. Det var troligen inbördeskriget 1288, som omöjliggjorde fortsatt byggnadsverksamhet." — Ruiner av ett kapell invid vägen söder ut från Ardre kyrka har 1948 fått en välbehövlig omvårdnad. Förfallet är dock så långt gånget att man ej tilltror sig att bedöma ens om denna 1300-talsbyggnad någonsin blivit fullbordad.

Gotlands minnesrikedom förnekar sig aldrig. Ett schematiskt referat stannar i formler medan åskådligheten genom bildmaterialet ej når längre än till den som har boken i hand. Men det är där rikt nog för att genast annonsera Gotlandsmedeltidens avgjorda särställning i Norden.

Antydningarna om verket SVERIGES KYRKORS publiceringsskörd från den senaste treårsperioden må här ha blivit knappa och hårt perforerade. Men det måste i någon mån ha framgått både att framstegen varit hoppgivande stora och att flera händelser av djupt ingripande betydelse ha passerat.

Man kan fråga sig om det är riktigt att göra ett uteslutande positivt referat som det här levererade. Även Sveriges Kyrkor måste ju ha brister och fel. Men sådana redovisas efter hand av redaktionen själv i systematiskt införda rättelser och kompletteringar. Och dessutom skulle man vilja fråga om verkligen någon, som tycker sig ha berättigad kritik att framföra, skulle kunnat åstadkomma något tillnärmelsevis lika gediget i fråga om kyrkoinventering under sådana omständigheter som detta riksomfattande arbete har genomlevat. Och dessutom ligger ett så oomtvistligt stort värde för ett inventeringsverk av denna dimension i dess likformiga genomförande från början till slutet att man på det livligaste måste tillönska SVERIGES KYRKOR just ett troget fullföljande i sina egna beprövade banor. Företaget äger en ovärderlig tillgång i Sigurd Curmans person. Hans roll är Skördarens:

"Ej banans öppna vidd, ej middagsstundens brand

Förmår at trötta ut hans arbetsamma hand".

Om kvarnar

Genmäle och replik

Av *Sven B. Ek och Olov Isaksson*

Olov Isakssons anmälan av min gradualavhandling *Väderkvarnar och vattenmøllor i föreliggande årgång av Rig* (s. 68 ff) har förvisso inte tillkommit i argt uppsåt. Vissa yttranden föranleder dock en kommentar.

Det är min förhoppning, att det enbart är olyckliga formuleringar i recensionen som ger intryck av att avhandlingens syfte och uppläggning inte helt har observerats. För den oinitierade läsaren av recensionen kan det sålunda förefalla som om det anmälda arbetet huvudsakligen haft ett materialsammanställande syfte. I. säger t. ex. s. 69: "I sin inledning förklarar han, att han främst haft för avsikt att framlägga ett konkret material." Vid flera tillfällen framhäver I. detta, ja det förefaller mig som om han (s. 69) opponerade mot en så försiktig målsättning. Den tillskrivna blygsamheten står dock avhandlingsförfattaren fjärran.

Som framgår av avhandlingens inledning utgår undersökningen från vissa, bestämda problem, nämligen *olika kvarntypers frekvensförhållanden vid vissa tidpunkter*. Undersökningens syfte deklarerar s. 3: "Kvarntypernas frekvens och inbördes förhållande ställer konkreta problem. Vilka faktorer har verkat pådrivande och vilka hämmande då för en viss tidpunkt en viss utbredning eller en viss frekvens kan iakttagas? Att utreda de faktorer som format de här studerade kulturelementens situationer vid olika tillfällen och ge en analys av det dynamiska skeendet i kvarnarnas historia är syftet med denna undersökning." Att huvudtemat därmed är centraldirigeringsroll — i detta fallet lagstiftningens — i den folkliga förmalningens och kvarntypernas historia

förebådas redan s. 2 och måtte väl efter genomläsning av avhandlingen stå klart?

I inledningen framför jag dessutom avslutningsvis min personliga mening, att folklivsforskarens material ofta har sitt kulturhistoriska egenvärde och att man därför inte bör dra sig för att på ett läsbart sätt framlägga det i sina huvuddrag. När jag i enlighet med denna övertygelse har gjort en "omredigering" av undersökningen, betyder detta emellertid inte att materialet har blivit huvudsaken. Som väl framgår på s. 3 i min avhandling är det material som åsyftas ju det som ligger till grund för uppställandet och lösandet av de speciella problemen. På ett par punkter har jag dock utförligare dröjt vid frågor som inte direkt är nödvändiga för avhandlingens tema. Detta gäller mindre den i den europeiska forskningen mycket diskuterade frågan om skvaltkvarnens ålder än t. ex. problemet om den "holländska" väderkvarnens härkomst samt de gamla förmalningstypernas regression. I viss mån kan man också räkna hit undersökningen om ägandeförhållandena till kvarnarna.

I dessa fall har jag kommit att tangera frågor av, som det synts mig, särskild vikt och detta har motiverat utvikningarna. Det vore emellertid beklagligt om detta skulle föranleda läsaren till att fatta avhandlingen som ett slags kvarnmonografi. Ingalunda har det i själva verket t. ex. varit (som I. uppger s. 68) min avsikt att "klargöra vid vilken tidpunkt olika kvarntyper först uppträder i landet" eller att "åskådliggöra den tekniska utvecklingen inom kvarndriften", s. 69. Det har istället gällt att klargöra relationerna mellan de olika kvarnty-

perna vid vissa, för de uppställda problemen relevanta tidpunkter. Kapitel V om "Kvarnarna i Sverige utom Skåne under nyare tid" har av I. karakteriserats som ett "ramverk", samtidigt som han tillägger "att avhandlingens användbarhet och läsbarhet väsentligt skulle ha minskats om översiktliga framställningar liknande denna saknats." Det synes mig att I. också här kommer missuppfattningen nära. Det är ju här ytterst varken fråga om allmän "användbarhet" och "läsbarhet". I inledningen till kapitlet (s. 100) framhålles sålunda: "Den främsta avsikten har emellertid varit att framlägga ett komparativt material vilket kan tjäna till att belysa viktigare frågor som huvudsakligen ställes av det skånska materialet." Väsentligen koncentreras framställningen till vissa punkter: relationen mellan kvarntyperna, förmalningstyperna och ägandeförhållandena. För att *konfirm*era de *problemlösningar som det skånska materialet antyder är detta material helt enkelt oundgängligt*. Det har således en speciell funktion i undersökningen och är inte tillkommet för att vara något slags fristående översiktlig framställning. Den "dynamik" som I. efterlyser i kap. V menar jag att man får i det avsnitt där den aviserats i inledningen (s. 3) — sålunda i den avslutande syntesen. Det är att märka att denna syntes inte är en rekapitulation av vad som tidigare sagts — för detta finns ju Zusammenfassung — utan ett "arbetande" kapitel och avhandlingens viktigaste.

I något fall har I., som inte nämner denna Syntes i sin innehållsredogörelse, förbiset dess karaktär. Han kommenterar s. 70 klarläggandet av lagkvarnarnas regionala frekvenskillnader sålunda: "Författarens försök att förklara dessa regionala differenser utmynnar till sist i en förmodan att orsaken måste sökas i folkpsykologiska förhållanden. Förklaringen verkar något gengångaraktig." Det är riktigt att jag s. 161 har sammanfattat en argumentering pro et contra så, att skillnaderna förmodligen inte var praktiskt utan folkpsykologiskt betingade. Kursiveringen där fortsätter: "Villigheten till kooperativa kvarnbyggnadsföretag inom allmogen var svagare inom det södra området än inom det norra." I Syntesen återkommer jag s. 292 f. till frågan och det framgår, så vitt jag kan se med all tydlighet,

vad jag menar dessa "folkpsykologiska förhållanden" vara. Jag tillåter mig ett citat från s. 293: "Inom det södra området kan således allt sedan medeltiden påvisas en stark enskild företagsamhet utanför bondeklassen på kvarnbyggnadsområdet. Att detta influerat böndernas kvarnbyggande förefaller vara den rimligaste förklaringen till att dessas kvarnbyggande i så liten utsträckning inom det södra området blev en kollektiv angelägenhet. Ett från kontinenten inkommet, genom stormännen och andra högre samhällsgrupper förmedlat ägandeskapsmönster skulle således ha accepterats och upptagits av allmogen inom detta område. Motsvarande impulser nådde i ringa utsträckning det nordliga området." Måhända kan glosan "folkpsykologiska" verka gengångaraktig, men jag hoppas att "förklaringen" inte är det, om den än kan diskuteras.

Avhandlingens närmast monografiskt upplagda första avdelning kan måhända förvillan läsarens blick om han inte läser igenom Inledning och Syntes. Författaren själv har dock inte tappat siktet. I efterlyser s. 69 en redogörelse för kvarnbyggarnas betydelse för spridningen av de olika kvarntyperna, en översikt över vatten- och vindkraftens utnyttjande i övrigt inom folkkulturen och en jämförelse med lagbildningarna inom sågdriften, vilken senare "kanske kunnat styrka författarens resultat", s. 69. Nåja, avhandlingens omfattning överskrider redan det av de tryckanslagsbeviljande myndigheterna maximerade och i varje fall två av de efterlysta frågorna är inte precis småpotatis! På s. 165 i not 91 har jag deklarerat, att spridningen utgör ett särskilt principproblem som måhända kommer att upptagas i annat sammanhang. (En mycket blygsam början har gjorts i *Kulturen* 1962). — Med påpekandet av de regionala frekvenskillnaderna inom kvarnlagbildningarna har uppmärksamheten fästs vid vad som bör vara en utomordentligt viktig etnologisk fråga: är skillnaderna för kvarnarnas del ett unikum eller avspeglar de en mer djupgående olikhet inom den svenska bondekooperationen? Det vore omöjligt att lösa en så vittomfattande fråga inom ramen för en undersökning vars huvudproblem är ett helt annat. Att jämförelsen med sågkvarnarna skulle kunna styrka mina resultat för mjölkvarnarnas del tror jag

f. ö. inte — jfr t. ex. s. 160 om ägandeförhållanden till mjöl- och sågkvarnar på Gotland.

Man kunde tro att det problem som avhandlingen uppställt var för litet i I:s tycke. Att så inte kan vara fallet ger I. själv dock bästa beviset för, när han s. 68 betvivlar undersökningens grundläggande resultat, vars riktighet är förutsättningen för att min tolkning av orsakerna till de olika kvarntypernas utbredning och frekvens är korrekt. Det gäller frågan huruvida lagstiftningen inom vissa områden ledde till kvarnbrist eller ej. Den källkritik som I. här utövar är väl storslagen och förefaller mig närmast vara ett utslag av en fältforskande etnologs misstrogenhet mot det historisk-arkivaliska materialet. I. önskar att jag bättre ihågkommit mina egna ord "lagens bud och verkligheten var ofta två vitt skilda ting" för att därefter ifrågasätta riktigheten av de uppgifter som inför häradsrätterna lämnats av bönder och andra. Parallellen mellan "lagens bud" och enskildas beedigade uppgifter är i min mening helt orimlig. När I. tycker att det är "svårt att avgöra i vilken utsträckning som uppgifterna motsvara de faktiska förhållandena", har han säkerligen inte klart för sig hur många bönder han misstänker för mened eller hur många nämndemän och kronofogdar som han misstänkliggör för mened och trolöshet! I. tycks här inte ha ställt sig den självklara frågan: varför alla dessa för det beedigade vittnet farliga lögnaktigheter, varför alla ansträngningar i riksdagen att få till stånd en liberalare lagstiftning? Det är lika obilligt av folklivsforskaren att grundlöst betvivla de arkivaliska primäruppgifterna som av historikern att å priori misstänkliggöra det etnologiska traditionsmaterialet.

I. påstår s. 68 att min "tro på de arkivaliska dokumentens vittnesgillhet ständigt är orubblig". Hur detta stämmer överens med t. ex. mitt påvisande s. 173 f. av jordrevningsprotokollens otillförlitlighet bl. a. till följd av att bönderna givetvis var "måttligt angelägna om att redovisa husbehovskvarnar och kvarnställen som endast ökade beskattningen" och hur det t. ex. överensstämmer med källkritiken s. 188 f. överlämnar jag åt anmälaren att ånyo begrunda.

I. framhåller s. 68 att det var lätt att uppföra en skvattkvarn i skogen där den var svår

att upptäcka för myndigheterna. Att olovligt byggande skedde och länge kunde undgå upptäckt eller beivrande har nu rikligen exemplifierats i avhandlingen — se särskilt s. 268—270 — och det var säkerligen så, som I. menar, att en del husbehovskvarnar vid räfstes i skogstrakterna undgick upptäckt. Vådan av den självklara men ringa osäkerhet som uppkommer härigenom har jag emellertid undvikit, *då jag ju konsekvent bygger min argumentering på förhållandena i slättbygderna där möjligheterna att gömma undan kvarnar förvisso inte har varit goda*. Förklaringen till att lagstiftningens centraldirigering fick så allvarliga konsekvenser inom tullkvarnsområdena — på andra håll blev ju utvecklingen som framhäves t. ex. s. 275 och 284 i stort sett fri — är att ägarna till tullkvarnarna hade laglig rätt att beivra otillåtligt uppförande av nya kvarnar och i eget intresse såg till att fällande domar verkställdes (s. 268 f.). Myndigheterna var således ett medel i handen på möllare och kvarnägare och att de senare hade utomordentliga möjligheter att t. ex. observera förändringar i kundmalningen till följd av lönnmalning är uppenbart.

I. accepterar momentant min tes att det på många håll — generellt slättbygden — rätt besvärande brist på kvarnar, men menar då att jag underskattat handkvarnens betydelse. "I det sydliga rågrödsområdet, där behov fanns av färskt mjöl (sic!), bör den dock ha haft en viktig funktion i hushållet." Detta skulle vara svaret på hur allmogen kunde få sin säd förmalen trots kvarnbristen, ett "problem" som inte skulle ha intresserat mig enligt I. Nej, något problem har det sannerligen inte varit: på en del håll var förmalningsmöjligheterna relativt goda men på andra fordrades långa resor och lång väntetid — jfr t. ex. s. 262 och exemplifieringen s. 255—260. Att handkvarnen spelade en viktig roll i det sydsvenska bondehushållet annat än som salt- och maltkvarn tror jag inte på, helt enkelt därför att jag inte känner något som tyder på detta, medan däremot exemplen på hur t. o. m. de fatigas "påsemäld" fördes till tullkvarnarna är talrika. Visst kom handkvarnen inte sällan till användning för grynmalning och säkerligen också någon gång i desperata situationer som nödkvarn även inom det normala bondehushål-

let. Men det skulle storligen förvåna mig om någon kunde visa, att det senare var annat än undantag. I. nonchalerar här ett synnerligen omfattande materials negativa vittnesbörd, men inte bara detta, utan bortser också från att den oekonomiska handkvarnsmalningen skulle ha varit påfrestande för normalhushållets arbetskapacitet samt att handkvarnens mjölkvalitet var avsevärt underlägsen tullkvarnens.

I. tangerar även s. 69 frågan "vad är etnologi?". Det förefaller som om han tvekade om huruvida min avhandling var etnologi eller ej, varvid han tycks taga undersökningarnas behandling av "människans relation till kulturelementen" samt "människans roll i sammanhanget" som det fasta kriteriet för den etnologiska karaktären. Jag tycker mig här ana en sedan decennier inom folklivsforskningen gärna utropad floskel, men som jag inte riktigt förstår I. på denna punkt får jag avstå från ett allvarligt bemötande. Som jag själv ser det handlar min avhandling i allra högsta grad om

det I. har nämnt som det karakteristiska för etnologin, om jag fattat honom rätt. Vad den annars behandlar vet jag inte. En annan sak är att den inte vill vara ett lokalt närstudium av förhållandet människa — hushåll — kvarn, en uppgift som väl inte räcker till mer än en artikel eller essä, varmed intet ont sagt om det.

I en situation, då man märker påtagliga tendenser bland olika företrädare för folklivsforskningen att starkt inskränka vår vetenskaps uppgifter till något som skulle vara mer folklivsforskning än annat, samtidigt som granndiscipliner börjar bearbeta den mer vittomfattande folklivsforskningens gamla inmutningar, har det synts mig angeläget att hävda folklivsforskningen som något av en syntetisk vetenskap. Det försök som gjorts bör i varje fall bedömas efter vad det medvetet — och i viss mån oppositionellt — vill vara och inte ses som en ofullbordad monografi eller ett haltande efterföljande i ett traditionellt spår.

Sven B. Ek

Docent Sven B. Ek,

Lund

Broder.

Till min norrbottniska sommarö, där stubbkvarnen sedan länge ligger i ruiner, når mig Ditt genmäle på min anmälan av Din gradualavhandling. Jag vill gärna fortsätta diskussionen, precisera frågeställningar, ta tillbaka det som redan sagts om Du överbevisat mig, ställa nya frågor, där sådana föds, betyga min aktning än en gång för det arbete Du utträttat.

I min anmälan menar jag kanske inte direkt, att Ditt främsta syfte med avhandlingen har varit att framlägga ett konkret material. Den blygsamheten är främmande också för mig. Jag vet att Din målsättning varit allvarlig och att Du siktat högt — men kanske litet på sidan om ibland. Eller: det har varit svårt att följa Dig. I det rika material som Du lägger fram har både läsaren och Du själv lätt att drunkna. Man förlorar kontakten med Dig, letar efter den bärande linjen i Din argumentering.

Materialet får ofta ett egenvärde eftersom Du inte använder Dig av det i Dina konklusioner, i t. ex. den komparativa analysen av

förhållanden i kvarnbruket inom och utom Skåne. Men också i bokens huvudavsnitt, det om de skånska kvarnarna, finns en sådan anhopning av fakta att man lätt går vilse. Man tycker sig också ana, att Du själv har haft svårt att samla ihop alla trådarna och samla dem till den syntes Du vill ge. Det första är kanske, att de problemställningar Du för fram vanligen är så intressanta att läsaren fångas av dem. Därför blir också besvikelsen stor när Du klipper av utan att ha utfört Dina tankeled. Det gäller t. ex. de antydningar Du gör om specialisternas roll för spridningen av olika kvarntyper.

Men i detta huvudavsnitt för Du också in (och blir ett offer för egna kunskaper) flera frågor, där Du inte ens antyder en problematik och där Du än mindre använder det "konkreta" materialet i Din bevisföring. Jag har t. ex. svårt att förstå vilket syfte Du haft med de kartor Du publicerar bl. a. på sid. 227 och 228 och där utbredningen av täckningsmaterial och vingtyper på hättkvarnarna åskådliggörs. Etnologisk kartering kan nog vara be-

fogad i många sammanhang — med den skall väl i så fall utsäga något om det som författaren främst vill visa.

Näväl, jag erkänner villigt att Du tillräckligt klart utsagt att Din avhandlings huvudtema är centraldirigerings (= lagstiftningens) roll för kvarnbrist och tillgång på kvarnar. Jag beklagar, om man av min anmälan fått en annan uppfattning.

Att Du däremot inte vill gå med på att Du velat klargöra tidpunkten för olika kvarntypers uppträdande i landet, deras utbredning samt den tekniska utvecklingen inom kvarndriften förvånar mig. Jag har svårt att förstå att Du kunnat föra en fast diskussion om "relationerna mellan de olika kvarntyperna" utan att först ha fixerat deras karaktäristika. I min anmälan har jag f. ö. bara sagt att Du *bl. a.* vill klargöra dessa förhållanden. Erkännas bör dock, att jag närmare kunde ha antytt det syfte jag antog att Du hade med en sådan historisk analys.

Du reagerar mot att jag *bl. a.* lovordar Ditt avsnitt om de svenska icke-skånska kvarnarna för dess läsbarhet och användbarhet. Jag har svårt att se något negativt i detta. Av inledningen i Din avhandling, där Du framhåller att Du "avstått från att tynga framställningen med för avhandlingens syfte mindre viktiga detaljredovisningar", kan man dock inte sluta sig till annat, än att Du anser ökad läsbarhet vara en styrka. Dock förstår jag att Din reaktion mot det positiva i mitt omdöme har andra bevekelsegrunder och sammanhänger med min syn på detta kapitel som ett "ramverk", utan organiskt samband med avhandlingens huvudtema. — För Dig har detta avsnitt främst karaktär av jämförande undersökning och tillkommet för att "konfirmera de problemlösningar som det skånska materialet antyder", på mig ger det framför allt intryck av en fristående analys av stort allmänt intresse. Dock är jag medveten om att ett viktigt problem i avhandlingen — de regionala differenserna inom lagbildningen — ingående diskuteras här. Vad gäller avhandlingens huvudtema — centraldirigerings betydelse — är jag mer tveksam om Ditt faktiska material *främst* använts för att belysa denna problemställning.

Jag menar inte, att Du lämnat Din målsätt-

ning att utreda de faktorer som verkat pådrivande eller hämmande för viss utbildning vid viss tidpunkt. Men ofta har denna diskussion så invävt i Din framställning av "kvarnarnas historia" att den grundläggande idén fördunklats. Du konstaterar vidare ofta, att det förhåller sig så eller så utan att närmare analysera orsakerna till detta förhållande. Från min norrbottniska utsiktspunkt är det naturligt att jag t. ex. hänger upp mig på Din behandling av den påfallande höga frekvensen av väderkvarnar i Torne älvdal och omgivande områden. Det räcker inte här att hänvisa till påverkan av "näraliggande finska områden". Det rör sig i stället här om en utbredning inom en bygd som tillhör ett *finskt* kulturområde, där man först i våra dagar kan göra sig förstådd med svenskt språk.

Även om detta inte hade varit klart för Dig, så borde Du i alla fall ha stått frågande till denna utbredning och till vad man i djupare mening kan avläsa av den. Kanske hade Du i så fall kommit fram till, att det även här måste finnas ett samband mellan kvarntyp och brödsort. Och kanske hade detta också berikat Din tolkning av bondekooperationen inom kvarndriften.

I Din avhandling har Du övertygande visat, att lagbildningen inom kvarndriften blir mer accentuerad ju längre norrut man kommer. Dock har Du inte uppmärksammat, att sådana lagbildningar är lika okända i Tornedalen som i Skåne, d. v. s. inom det område där väderkvarnarna har sin största utbredning norr om Mälardalen.

I detta område har förrådsbröden spelat en mycket liten roll i kosthållet, i stället nyttjades det färska rågrödet, som helst skulle bakas av nymalet mjöl. Inom ett område med ett sådant krav på "ständig" malning skulle lagägda kvarnar ha varit mycket svåra att använda. Var och en ägde därför sin egen kvarn, vare sig denna var en väder- eller vattenkvarn, eller en med dragstång försedd handkvarn. Här har knappast ett av ett överskikt i samhället infört ägandemonster påverkat böndernas ägouppfattning. Att lagkvarnar inte finns i Tornedalen har givetvis också andra orsaker. Man kan t. ex. peka på den avsaknad av fast bybildning, som finns i alla finskspråkiga områden, och som lett till att egentliga

spår av byorganisation är svåra att upptäcka där.

Bör å andra sidan inte bruket av förrådsbröd ha uppmuntrat bönder att gemensamt uppföra och nyttja en kvarn? Man malde ju bara två gånger om året, det var därför lättare att gå samman. Riskerna för konflikter mellan medlemmarna i kvarnlaget bör ju ha varit mycket mindre i sådana fall. Jag har fullt klart för mig, att detta förslag till lösning av problemet inte är uttömmande. En mängd andra faktorer har spelat in. Deras art är svår att här närmare gå in på. Dock tror jag mig veta, att Dina resultat vad gäller utbredning av lagkvarnar väl styrkes av de bilder som andra bondekooperativa arbetsformer ger.

Det finns, synes det mig, en påfallande skillnad mellan byorganisation av sydsvenskt (skånkt) snitt och den som är utmärkande för övre Norrland. Medan den i det sydliga området främst syftar till att reglera den enskilda bymannens relation till byalaget och strävar efter att hindra denne att råka i konflikt med sina grannar, vill den i Norrland främst verka för en fördelning av den kollektiva egendomen, samfälligheten. Den har alltså här en mer utåtriktad karaktär. Den bör delvis ha fått sin form av det explosionsartade sätt på vilket kolonisationen av dessa områden skedde.

Mot detta finns dock viktiga invändningar. Om man granskar äldre kameralt material visar det sig nämligen, att *de i enskild ägo befintliga kvarnarna är påfallande många*. Tullkvarnarna är t. ex. inte på långt när så sällsynta i Norrland som Du menar. I en förteckning från 1631 som upptar samtliga större kvarnar som skattlades anges t. ex., att det enbart i Skellefteå socken fanns 15 tullkvarnar. (Förteckningen är återgiven i Lars-Åke Kvarnings lic.-avhandling *Bonde och vattenkraft* (otryckt), som ur många synpunkter hade varit av intresse för Dig att ta del av.) Inte mindre än tre av dessa tullkvarnar låg i en by och nyttjades av bönder från hela 17 byar. Det tycks alltså vid denna tid ha funnits ytterst få av bönder ägda kvarnar. Men 1750 (enl. jordrannsaktionsprotokoll) fanns inom samma område inte en enda tullkvarn — men däremot 265 husbehovskvarnar.

Vad har hänt under tiden? Har en liberalare tolkning av lagstiftningen och dess restriktioner vad gäller kvarnbyggande börjat göra sig gällande? Utan att närmare ha undersökt problemet skulle jag vilja se detta exempel som ett *stöd* för Din syn på centraldirigerings betydelse för tillgången på kvarnar.

När jag i min anmälan ställer mig frågande till Din syn på kvarntillgång och kvarnbrist, så betingas detta inte av att jag à priori misstror de arkivaliska källornas vittnesbörd, men som "fältforskande etnolog" har jag uppfostrats att betrakta dem med större försiktighet än jag anser att Du gjort. Främst reagerar jag mot att Du i huvudsak endast fastslår de resultat de ger och inte diskuterar de felkällor de kan vara behäftade med. I min anmälan säger jag också att jag *inte* avser att ta upp denna huvudfråga till närmare diskussion — helt enkelt därför att jag inte anser mig ha tillräckliga kunskaper i Ditt material för att sakligt kunna bedöma Dina resultat. Det var alltså endast en större varsamhet jag efterlyste.

Vi skall inte vidare tvista om handkvarnens roll i det sydsvenska bondehushållet. Jag kan inte överbevisa Dig om att Din uppfattning inte stämmer med den verklighet som var — men jag vill också här, liksom i min anmälan, efterlysa en närmare diskussion om problematiken. Det räcker inte, menar jag, att hänvisa till uppteckningars och andra källors vittnesbörd — hur samstämmiga dessa än må vara. Kanske är det ogranntaga av mig att citera Din mening "att billig arbetskraft måste ha stått att få långt efter det slaveriet upphört" (s. 84 i avhandlingen) för att stödja en egen förmodan om handkvarnarnas inte alltför obetydliga roll i den sydsvenska mjölmalningen.

I denna "replik" har jag väl inte enbart tagit upp sådana frågor som Du diskuterar i Ditt genmäle. Detta får ses — inte som en ny kritik av Ditt arbete — utan snarare som ett bevis på den stimulans till egna funderingar som Ditt arbete ger, till en diskussion, som jag redan i min anmälan såg som något positivt.

Din tillgivne

Olov Isaksson

REINARD PEESCH: *Die Fischerkommunen auf Rügen und Hiddensee*. Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Volkskunde bd 28. Akademie-Verlag, Berlin 1961. 367 s., ill.

Det är en gammal erkänd sanning att i t. ex. Nordeuropa kommunikationerna över vatten i äldre tid gick lättare än över land. Och i överensstämmelse härmed har man för äldre tider att räkna med kulturella enheter, sammanhållna av ett inhav eller ett vattensystem. Det har ju också visat sig att kustländerna kring Nordsjön har många gemensamma drag i sin kulturbild och på liknande sätt förhåller det sig t. ex. vid Östersjön. Här fungerade havet även en gång som samlande faktor för en politisk agglomeration: det svenska stormaktsväldet. Hit hörde bl. a. också Rügen liksom Pommern, under inte mindre än c:a 150 år. Men änu mycket längre var Rügen knutet till ett annat av Nordens länder i det att ön under hela medeltiden kyrkligt lydde under Danmark. Men denna anknytning till Norden av kyrklig-politisk-administrativ art kan knappast i sig ha konstituerat någon djupgående kulturgemenskap — kanske man vågar påstå att den hellre är ett bevis för att en sådan fanns — det betydelsefulla har varit den intima kontakt som rått mellan havets olika kuster, vars bebyggare för sitt näringsliv haft i stort sett samma naturförutsättningar att utgå ifrån och i sin kommunikation med yttervärlden i stor utsträckning varit hänvisade till vattnet.

Med dessa förhållanden i tankarna får Reinhard Peesch's bok ett särskilt intresse för nordisk kulturhistoria och man förväntar sig att här konfronteras med en fiskarkultur, som visar stora likheter med Sydskandinaviens. Förväntningarna motsvaras verkligen också i rike mått i detta synnerligen gedigna arbete om fiskets historia på Rügen. Det måste dock sägas ut att förbindelserna med Norden behandlas här mycket sparsamt; detta arbete är huvudsakligen en materialpublikation och är heller inte avsett att vara någonting annat. Författaren har emellertid i en uppsats i *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 1962 tagit upp frågan om den historiska bakgrunden

till vissa överensstämmelser i fiskarkulturen mellan olika kuster runt Östersjön. Det är tre kulturelement som behandlas och Peesch kommer till den slutsatsen att Hansan spelat den avgörande rollen som kulturförmedlare, i det att fiskare från många skilda håll kom i kontakt med varandra på de platser, där fiskmarknaderna hölls. Även på något ställe i Rügenboken omtalas Hansans betydelse som kulturförmedlare. Och utan tvekan har Hansan betytt mycket och medverkat till att förbindelserna livats. Men häri kan näppeligen hela sanningen rymmas. Sannolikt måste man räkna med att kustbefolkningens egna förbindelser över havet varit utslagsgivande. Det är emellertid ännu svårt att ge klart besked om dessa ting, därtill är materialet från flera av de aktuella områdena alltför magert och oarbetat, inte minst från Sydsverige.

Redan bokens titel röjer i någon mån metoden: Det är här samarbetsorganisationerna, som bildar utgångspunkten. Efter att inledningsvis ha redogjort för fiskarsamhällets historia alltifrån Hansatiden, samhälls-, egendoms- och bebyggelseförhållanden samt de förekommande bisysslorna såsom fiskkonservering, sjöfart och på det senaste seklet som margästnäring, behandlas fiskelagen som arbetets huvuddel. Här redogöres för tre huvudtyper av lag: båtlag, notlag och ryssjelag (eller efter vår terminologi riktigare botten-garnslag), deras rent institutionella förhållanden och verksamheter samt de inom lagen bedrivna arbetena, dels framställning och underhåll av redskap, båtar och byggnader, dels själva fisket. Denna del avslutas med en skildring av övergången till de nu aktuella socialistiska produktionssammanslutningarna. I en andra huvuddel behandlas fiskeredskapen och båtarna. Fiskeredskapen genomgås efter gängse indelning med början vid ljuster, harkor och krokare för att sluta med de modernaste, trålar och snurrevadar. Båtarna, som behandlas av Wolfgang Rudolph, Peesch's arbetskamrat vid dessa Rügenundersökningar, uppdelas i huvudsak med hänsyn till båtarnas respektive funktioner alltifrån brädbyggda småbåtar, olika typer av klinkbyggda öppna båtar för rodd och segling och fram till dagens motorkuttrar.

Det synnerligen omfattande materialet pre-

senteras här i en klar och konsekvent disposition. Men man frågar sig varför författaren valt att först behandla lagen och deras verksamheter och först därefter de redskap och båtar, som under skilda tider stått till deras förfogande. Det kan sägas att själva lagen som sådana är ett mycket viktigt kulturelement och därför förtjänar att ställas i centrum och bilda utgångspunkten för studiet av fiskarkulturen. Och fiskelagen är i sanning mycket intressanta och viktiga företeelser och ett sådant grepp på ämnet kan vara väl motiverat. Men är inte detta ändå att börja i galen ända? Det är väl ändå så att laget som sådant knappast konstituerar arbetet och redskapens och båtarnas utformning utan fastmer dessa ting i förening med de givna naturförutsättningarna, som bildar utgångspunkter, efter vilka lagen formas. Kanske är vi här framme vid en fråga, som inte går att ge ett entydigt svar på och i sista hand blir det den personliga inställningen, som avgör från vilket håll man angriper problemen. Och det skall poängteras att den syn författaren tillämpar på intet sätt kan sägas vara otjänlig eller för ämnet främmande. Man kan här bortse från en och annan utvikelse i texten med påståenden, som ter sig en smula egendomliga, såsom när författaren exempelvis förklarar att det råder en principiell skillnad mellan part i ett fiskelag och part i en skuta; att i det första fallet part innebär någonting helt annat än det kapitalistiska delägarskap, som måste anses föreligga i det senare. Det gäller ju här frågor, som man kanske i Östtyskland har svårt att se på med oförvillade ögon.

Förutom Wolfgang Rudolph har ännu en författare bidragit i detta arbete. Bokens andra huvuddel avslutas med ett kapitel om bomärkena på ön Hiddensee, skildrade av Karl Ebbinghaus, föreståndaren för öns hembygdsmuseum. Det är ett mycket märkligt material, som här redovisas. In i modern tid har man kunnat studera hur bomärkena använts och fungerat och hur nya märken bildats genom påbyggnad av gamla.

Boken avslutas med en berättelse över hur materialet sammanbragts och de använda frågelistorna jämte förteckning över meddelare redovisas. Vidare publiceras en rad dokument av speciellt intresse rörande Rügenfisket, så-

som lantmäteri-beskrivningar av fiskarsamhället, upprättade av de svenska myndigheterna på 1690-talet, f. ö. den ojämförligt viktigaste källan för äldre tid. Härtill kommer arrendekontrakt och stadgar för bottengarnslag, samt en rad rapporter från fiskeriämbetsmän.

Framställningen illustreras med fotografier, teckningar, utbredningskartor och båtritningar, dessa sistnämnda tyvärr ofullständigt publicerade.

Nils Nilsson

ODD NORDLAND: *Primitive Scandinavian textiles in knotless netting* (Studia Norvegica No. 10) Oslo University Press 1961. 154 s., 83 ill.

Nålning eller nålbindning är en textil teknik som varit föremål för starkt intresse såväl från textilforskningens som den mera allmänt inriktade kulturforskningens sida. Odd Nordlands bok utgör en kombination av båda dessa intressen. Förf. avser i första hand att belysa den gamla problemställningen: spridning från ett centrum eller spontan uppkomst på flera håll. Men avsevärd del av arbetet upptas emellertid av ett energiskt försök att finna ett system för den tekniska analysen av nålningen och bör sålunda behandlas även ur mera textil synpunkt. Avhandlingen har utförligt behandlats i en recension av Aslak Lie-stöl i Norge nr 9 (Oslo 1962). Utöver denna noggranna granskning vill rec. ge några kommentarer utifrån erfarenheter gjorda i samband med studier i stickning.

Förf. har utgått från ett sakmaterial bestående av 141 analyserade nålbindningar. Hur detta material fördelar sig på olika tids-skeden är inte helt klart, då förf. har sammanfört det förhistoriska materialet med det recenta primitivmaterialet. Detsamma gäller den kartografiska framställningen. — Att använda det recenta primitivmaterialet för att belysa ett förhistoriskt tid kvantitativt svagt underlag är som förf. påpekar ofta prövat. Det förefaller dock som Nordland litet väl rundhänt drar växlar på det sena materialet för äldre skeden. I detta avseende har Aslak Lie-

stöl framlagt en utförlig kritik, som man trots förf:s gensaga, måste ansluta sig till. Med ett så knapphändigt material som förf. haft till sitt förfogande, hade det varit motiverat att öka de kvalitativa kriterierna.

Förf. har föredragit att översätta ordet *nålning* med *knotless netting*. Svenskan har flera benämningar, av vilka en — tidigare använd — är *vantsöm*, ett ord, som dock är alltför bundet till en av nålningens funktioner. *Knotless netting* ger å sin sida felaktiga tekniska associationer bl. a. till språngning. Den term som introducerats av Margrethe Hald, *needle binding*, utgår på ett självklart sätt liksom de båda svenska termerna *nålning* och *nålbinding* från redskapet resp. redskapet och tekniken. Båda är välgörande fria från vilseledande associationer. Nordlands upptagande av den till båda sina delar oklara termen *knotless netting* förefaller onödig. Motiveringen att den användes i den antropologiska litteraturen förefaller inte övertygande, när det på nordiskt område på goda grunder introducerats en mera adekvat term. Förf. har lagt ned stor möda på den tekniska analysen. Han har utarbetat ett system med siffror och undernummer för att på så sätt registrera de tekniska variationerna. Detta är visserligen ett försök att klarlägga nålningens teknik, men förf:s system är så pass komplicerat, att man måste ifrågasätta, om det verkligen underlättar förståelsen. Då det dessutom inte är helt invändningsfritt, skapar det i någon mån misstanken att förf. offrat åt systematiken för dess egen skull.

Rec. finner för sin del med utgångspunkt från stickningen ytterligare anledning till skepticism. Såväl stickningen som virkningen är genom sin enkla teknik och enklast tänkbara redskap med en fortlöpande tråd att betrakta som "primitiva tekniker". Deras ursprung och tidigaste förekomst samt spridning inbjuder till jämförelse. Nålning och stickning står otvetydigt i ett visst förhållande till varandra vad avser spridning. I de trakter där stickningen på ett tidigt stadium introduceras bör man ha rimlig anledning vänta sig en förträgnning av nålning. Det förefaller rimligt, att ett studium av å ena sidan stickningens och å den andra sidan nålningens funktionella användning hade gett ytterligare

belysning åt de problem förf. tagit upp, liksom de folkliga benämningarna samt materialbehandlingen. När nu förf. i så hög grad bygger på det recenta materialet i Norden, hade man rätt att vänta en mera intensiv bearbetning av detsamma. Detta så mycket mera som målsättningen ställer stora krav på hållfastheten i iakttagelserna. Inför förf:s tes att det föreligger ett nära samband mellan nålning och vävning måste man ställa sig ytterst frågande.

Inga Wintzell

RAGNAR BLOMQVIST och ANDERS W. MÅRTENSSON: *Thulegrävningen 1961*. En berättelse om vad grävningarna för Thulehuset i Lund avslöjade. Under medverkan av Einar Bladh, Karin Blomqvist, Hakon Hjelmqvist. Engl. summary. *Archaeologica lundensia* II. Utg. av Kulturhistoriska museet. Lund 1963. 300 s., ill., 2 pl. Pris kr 30:—.

För femtio år sedan publicerade Georg Karlin de fynd från Lunds medeltid som han tillvaratagit vid grundgrävningen för Skånska handelsbankens hus vid Lilla Fiskargatan. Publiceringen ombesörjdes av banken. Sedan dess har mycket blivit grävt i Lund, och Kulturhistoriska museet har bevakat allt, studerat byggnadslämningarna och samlat lösfynden. Dessa samlingar, som ju är av enastående omfång och av betydelse inte bara för den lokalhistoriska forskningen, har Ragnar Blomqvist under årens lopp presenterat gruppvis i *Kulturen*, museets årsbok. Föremålsformer som på andra nordeuropeiska fyndplatser uppträder styckvis, räknar lundensarna i gross. Och när en gång de flesta äldre tomterna i staden blivit undersökta, skall forskningen här ha ett ojämförligt rikt dokumentmaterial till Lunds kulturhistoria under medeltiden.

För den internordiska medeltidsarkeologin är det av särskilt intresse att lundafynden bli vetenskapligt publicerade. 1957 startade Blomqvist en serie för detta ändamål, då med titeln *Archaeology of Lund*, nu ändrad till *Archaeologica lundensia*. Den första volymen behand-

lade fynd av djurben. Och med hänsyn till den stora mängd kristna gravar, som blivit undersökta, kan man väl förvänta en omfattande publikation också av dessa med de iakttagelser av antropologisk natur, som våra dagars lundaforskning förmår göra.

Volym II i den nyss nämnda publikationsserien har nyligen utkommit. Den är en monografi över 1961 års fynd på livförsäkringsaktiebolaget Thules tomt invid Stora Södergatan. Den genomforskades under Blomqvists ledning på 9 månader och under uppbyggande av allt vad Lund kunde åstadkomma av grävningsskunniga studenter och vetenskapliga experter på institutionerna. Man fann här delar av sten-grunden till S. Drottens romanska församlingskyrka samt en föregångare till denna, byggd av ek på 1000-talet. Den anses ha varit 25 m lång och har haft dubbla rader av stolpstöd.

Särskild betydelse som lokala kulturminnen på en kyrkplats som denna ha själva gravarna. Här anträffades och upptogs 180 gravar, alla synnerligen enkla — ej spår av gravgods, såsom fingerringar eller sigill, som kunde bidra till dateringen. Inga kors eller gravmonument. Bara enkla trälådor till kistor men — egendomligt nog — i flera kistor 3—4 hasselkäppar. Hur de fungerat och vad de betytt är en gåta. Liknande har jag hittat i gravar vid Skara domkyrka. Käpparna visar, om inte annat, att skaragravarna och de i Lund är samtida.

De tusentals lösfynden av skor, kammar, knivar, krukskärvor, beslag och pärlor tillhör i stort sett kända kategorier, sådana som rätt och slätt utgör minnen av okända människors livsförsel. Men några konstnärligt arbetade föremål låter oss få kontakt med personligheter i den grå massan av anonyma. Ett sådant föremål är en kam av elfenben med skuren dekor. Än märkligare är ett lock från ett pennskrin, eller till en förvaringsask för skrivtift, styli. I varje fall har den en försänkning med snedrutad botten. I denna försänkning har funnits vax. Det har tjänat som vaxtavla eller notesblock. Ett lejonhuvud och rik växtornamentik i snideri pryder utsidan, allt utfört i den speciella orneringsstil, som hör hemma i Sydengland vid 1000-talets början och kallas Winchesterstilen. Träbiten i Lund har också bok-

stäver på sig. Man läser LEO och därefter några tecken, som tycks mer svårtolkade. Jag finner, att man väl kan läsa dem FINE, och då får man ett i England vid denna tid känt mansnamn LEOFFINE, Leofwine. Mest bekant är det som myntmästarens namn i London, Winchester m. fl. städer under konungarna Ethelreds och Knuts tid. Detta passar alldeles i stycke med Blomqvists analys av stickans dekor, och det ger oss namnet på en i Lund vid 1000-talets början verksam, skrivkunnig engelsman, kanske en myntmästare, kanske en präst.

Harald Wideen

BRUNO KISCH: *Gewichte- und Waagemacher im alten Köln (16.—19. Jahrhundert)*. Köln 1960. 180 s.

Att viktväsendets historia icke tilldragit sig så stor uppmärksamhet i Sverige som i vissa andra länder är uppenbart. Av naturliga skäl gäller detta särskilt ett sådant ämne som det varom Kischs ovan angivna bok handlar. Cirkulation av internationellt mynt var under nyare tiden ej så betydande här som i det Västeuropa, där särskilt guldmyntsomloppet i Antwerpen och Amsterdam länt till en mycket omfattande tillverkning av viktstycken avsedda för kontroll av de internationellt kringlöpande myntens vikt. I Tyskland var en sådan tillverkning begränsad till få städer varav Köln var den ojämförligt mest betydande. Dieudonné nämner i sitt grundläggande arbete *Poids monétaires* (Paris 1925, s. 165) dessutom blott Nürnberg. Sedan dess har emellertid Hävernicks i en viktig studie (*Hamburgische Goldwaagemacher des 16. und 17. Jahrhunderts*, *Hamburgische Geschichts- und Heimatblätter*, Nr. 1, Hamburg 1938, s. 105—111) dragit fram Hamburg i detta sammanhang och påvisat existensen där av våg- och myntviktstillverkning under slutet av 1500-talet och under 1600-talet och i detta sammanhang även framhållit den betydelse som det bergska området i Västtyskland spelade inom denna tillverkning. Den stora uppmärksamhet som i Köln ägnades allt som hade med viktväsendet att göra hade emellertid som främsta bakgrund den ledande ställ-

ning som den kölnska marken intog som myntvikt i Tyskland.¹ Men även andra viktslag ägnades här noggrann kontroll. Kischs huvudämne begränsas till tillverkningen (ca 1550—1800) av vågar och vågetuier (Laden) och fastställandet av de hantverkares namn (Waagemachermeister och Ladenmacher) som utfört dessa hjälpmedel. Om man jämför författarens hithörande personlistor med Dieudonnés ser man lätt vilket stort framsteg hans bok betyder. Illustreringen är utförlig och mycket givande. Bland ämnen som även behandlas är kontrollen genom "Aichmeister" eller "Ichmeister", "in-satsvikter", karatvågar och apoteksvikter. Där-
emot har författaren tyvärr ej gått närmare in på sina forskningsresultat rörande den

kölnska tillverkningen av myntviktsstycken (s. 136). Ingen av de där nämnda mästarnas myntvikter blir sålunda avbildade. Författarens materialinsamlande har även omfattat de svenska museerna.

Nils Ludvig Rasmusson

---

¹ Den var väl dock ej fullt så dominant som förf. (s. 23) antyder. Jämfört med förteckningen över myntvikter i A. Luschin v. Ebengreuth, Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte, München u. Berlin 1926 s. 166—170, där Nürnberg och Wien särskilt för medeltiden framträder med betydelsefulla, från Köln avvikande markenheter.

KORTA BOKNOTISER

LJUSNARS KOPPARBERG. En hembygdsbok. Nya Kopparbergs bergslags hembygdsförening. Lindesberg 1960. 558 s., rikt ill.

Det är icke möjligt för denna tidskrift att i nämnvärd omfattning ägna uppmärksamhet åt den rika flora av hembygdsböcker och lokalhistoriska framställningar av skilda slag som år för år blir allt yppigare, även om en vägledande rådgivning helt visst vore påkallad. När ovan angivna publikation, tyvärr alldeles för sent, föranleder ett omnämnande, beror det inte så mycket på dess planläggning, som kan synas en smula förvirrande och som snarast innebär, att man i första hand avsett en samling studier kring ett sammanhållande tema. Den står sålunda närmare den hembygdsbok Från Ljusnarsbergen som ortens folkbildningsförening utgav 1921 än kyrkoherde Karl Hults för sin tid mycket förtjänstfulla, mera systematiskt uppbyggda arbete Ljusnarsbergs krönika, som upplevde två upplagor (1891 och 1918). Den märkliga och växlingsrika historia som kännetecknar denna den nordligaste socknen i Örebro läns bergslag både motiverar och rättfärdigar den framställning som olika författare ger ur natur- och kulturhistoriska synpunkter. Här skiljer sig boken emellertid inte från många andra liknande.

Vad ingen läsare kan undgå att fångas av är däremot illustrationsmaterialet. Det torde vara få från centralorterna så avlägsna bygder som Ljusnarsberg, där fotografier redan från 1860- och 70-talen finnas bevarade i ett sådant antal och av sådan art, att de ge verklig upplysning om bebyggelse och folkliv och därtill något av stämningen från denna längesedan svunna tid. Det anslag som Kungafonden lämnat för att utöka bokens bildmaterial får därför anses väl motiverat. I övrigt har kommunen svarat för kostnaderna i samband med utgivningen.

Den andra omständighet som motiverar att arbetet Ljusnars Kopparberg här ägnas särskild uppmärksamhet är att den senare delen, omfattande inte mindre än 254 sidor, kan betraktas som en källskrift av ovanligt värde för den etnologiska forskningen. Den är författad av fröken Maja

Forsslund, som för övrigt svarar för flera avsnitt även i den förra delen och som varit eldsjelen vid bokens tillkomst. Det rör sig om ett förut nästan helt opublicerat material, berörande många skilda sidor av folkkulturen: Människolivet. — Årets tider. — Hus och hem. — Husdjuren etc. Alltsedan fröken Forsslunds intresse för dessa ting väcktes på en s. k. hembygdkurs 1920 ägnade hon ett kärleksfullt, nitiskt och resultatrikt arbete åt tillvaratagandet av den muntliga traditionen i sin hemtrakt. Hon blev snart en av de mest erfarna bland våra folkminnesupptecknare. "Den värld de (gamla) berätta om har knappast någon levande åldring upplevat. Samtalen med dessa gamla på 1920-talet blev för mig långt mera intressanta och givande än varje teoretiskt studium i folkminnesforskningens vetenskap, där jag också är helt och hållet lekman." De åldriga sagesmännen, noggrant redovisade, uppteckningarnas autenticitet och det obearbetade skick i vilket de framläggas, gör detta material särskilt värdefullt för vetenskapligt ändamål.

G. B.

Bidrag till Ähls sockens historia. Ähls hembygdsförening, Insjön. H.1 u.å. (1959). H.2 1960. H.3 1962. H.4 1963. 111.

I Rig 1959 framhöll undertecknad i en kort boknotis den föredömliga väg som Köla hembygdsförening i Värmland anträtt genom att samla sina krafter kring utgivandet av en skriftserie "I Köla" med bidrag till socknens beskrivning. Av detta i tvångsfria häften utkommande arkiv har nu under redaktion av läroverksadjunkten Karl Rencke utgivits nr 4 (Arvika 1963). Ett liknande initiativ togs 1959 i Äls socken i Dalarna, där man i stället för att omedelbart sätta i gång med arbetet på en fullständig sockenhistoria beslöt att som ett förarbete utge en serie bidrag till en sådan. Man hade den stora förmånen att redan från början ha till rådgivare professor Bertil Boëthius med hans nära anknytning till bygden och stora erfarenhet på den lokalhistoriska forskningens fält. De bidrag som

hittills blivit publicerade få också betraktas som mönstergilla.

Serien inledes som sig bör med det magistrala föredrag som Boëthius höll inför hembygdsföreningen 1959 under rubriken Vad vi veta och vilja veta om Ähls historia. En orientering och ett program: "Visst vilja vi ha översiktliga och lättlästa skildringar. Men om de skola ha något värde, måste vi veta vad vi tala om. — — — Historien blir fantasier utan jordnära kontakt med vardagens verklighet, och vardagens verklighet kunna vi inte förstå utan historien." Häfte 2 upptages helt av Pell Fredrik Anderssons intima och detaljrika skildring av hur han upplevde Bondens år 1913 i Äls socken. Till denna i den etnologiska litteraturen ännu ganska ensamstående redogörelse har Boëthius skrivit ett utförligt förord, rikt på synpunkter och med en klarsynt analys av det övergångsskede som åren före första världskriget med särskild rätt kunna sägas utgöra. "De arbetsformer som folklivsforskarna och agrarhistorikerna i första hand fråga efter då de syssla med de gamla byarna voro inte helt döda men på väg att övergå i minnesgårdsstadiet," I tredje häftet ha fil. dr Stig Björklund och (numera) professor Harry Ståhl med stor sakkunskap behandlat respektive Ählmålet och Ortnamn i Ähl. En så grundlig och på samma gång för icke-specialisten fullt läsbar framställning som Björklund här lämnar, med undertiteln En gränsdialekt mellan övre Dalmål och Dalabergslagsmål, är mycket ovanlig. Fjärde häftet slutligen är ägnat Älbygdens geologi och förhistoria. Utförligt och klarläggande skildras geologien med utnyttjande av egna fältforskningar av professor Nils H. Magnusson, och till hans framställning ha fogats fil. lic. Gösta Boëthius förut tryckta anteckningar om Gruvdriften i Ähls socken. Häftet avslutas med en uppsats av fil. dr Inga Serning om Äls sockens förhistoria med en fullständig förteckning över alla kända fasta forn lämningar och fynd.

G. B.

JONAS BERG och BO LAGERCRANTZ: *Scots in Sweden*. Nordiska Museet och Svenska Institutet, Stockholm 1962. 102 s., ill.

I samband med utställningen "Scots in Sweden" på Royal Scottish Museum i Edinburgh, sommaren 1962, utgavs en "utställningskatalog", som blivit något utöver det vanliga i sådana sammanhang. I förordet har Gösta Berg angett utställningens mål vara att öka intresset för svensk historia. Författarna kan sägas ha följt denna målsättning väl. En stor del av bokens utrymme ägnas åt skotska

insatser i svensk krigshistoria. Archibald Ruthven, Jacob Mac Dougall, Alexander Leslie m. fl. får sina insatser belysta. Frans G. Bengtssons essay om Robert Monro har tagits med som avslutning och ger ytterligare krigshistorisk prägel åt publikationen.

Skottarnas insatser utanför krigiska sammanhang får även sin behandling, om än något knapphändigare. Från 1500-talet finns några uppgifter rörande skotska köpmän. Från 1600-talet redogörs bl. a. för ätterna Douglas och Hamilton. Göteborg fick redan 1619 ett betydande inslag av skotska köpmän och hantverkare. Från Stockholm nämns några hantverkarläkter, såsom silversmederna Clerck och guldsmederna Feif. Från 1700-talet betonas Colin Campbells roll vid tillkomsten av Ostindiska kompaniet. En tämligen utförlig presentation ges av släkten Carnegies insatser. Rutger Macleans betydelse för skänkt och svenskt jordbruk betonas och i det sammanhanget berörs även Carl Georg Stjernswårds import av skotska yrkesmän. De stora donationer, som gjorts av medlemmar av familjerna Dickson och Carnegie, får ett berättigat omnämnande. Gibsons och Keillers betydelse för svensk industri påpekas liksom Thorburns insatser för jordbruk och handel. Skottarnas insatser i svenskt frikyrkoliv får en särskild avdelning. Här nämns bl. a. George Scott och Hanna Ouchterlony.

Förutom tidigare nämnda bidrag ingår en kort essay av Erik Linklater. Den har placerats som en inledning, men den borde nog snarare ha förts in i samband med behandlingen av 1600-talet. Vidare finns medtaget ett utdrag ur Thomas Thomson: *Travels in Sweden during the autumn of 1812*, London 1813.

Illustrationerna är väl valda och ansluter på ett utmärkt sätt till den goda typografin i övrigt. Med den yttre utstyrseln har man lyckats så väl att "Juryn för svensk bokkonst 1962" tilldelat skriften pris i katalogklassen.

L-E. L.

RUDOLF BRAUN: *Industrialisierung und Volksleben*. Eugen Rentsch Verlag, Erlenbach-Zürich 1960. 287 s. Pris DM 16:50.

Braun är lärlunge till Richard Weiss. Hans undersökning behandlar förändringar i markindelning, bebyggelse, hushållning m. m. vid en rundmålning av olika förhållanden under 1700-talet i Zürich-landskapets industriområden. Om ett landskap där för-lagsväsendet hörde hemma vittnade spinnplatsen vid bybrunnen, garn och klädeshandlarna på vägen,

mulåsnorna lastade med bomullsbalar och den modernt klädda spinnerskan. Denna tidiga industrialism förde med sig en ny livsstil, ny bildningsgrund, förändrade former av gemenskap m. m. Folkkulturen omgestaltades, men upplöstes inte. Züricher Oberland var härigenom på väg att bli omvandlat till ett industrilandskap redan innan fabriksindustrin kom på 1800-talet. När den gjorde det, kunde den därför med lätthet ympas direkt på den gamla förlagsindustrin. Omställningen hade intet av radikalism över sig.

Ett annat intressant resultat i boken är konstaterandet att hemindustrin bestod under skiftande öden ända långt in på 1900-talet. Under flera generationer existerade således för många familjer en dubbel industriell grundval: medan några arbetade i textiltfabriken var andra verksamma hemma i vävkammaren eller vid broderibågen. Dessutom ägnade sig familjen gemensamt åt småbruket, så länge det behölls.

Det blir av undersökningsmaterialet även möjligt iakttaga hur det ur den gemensamma gamla förlagsindustrin växte fram olika sociala skikt från fabriksarbetare till företagare.

Rudolf Brauns undersökning av relationer mellan industri och bondekultur har ett stort intresse såväl för etnologen som etnografen och boken är en maning till båda: Studiet av de gamla europeiska industrilandskapen för med sig ett vidgat förstånande av nuet. Brinnande aktuellt blir ämnet industri-bondekultur alltså i u-länderna, där industrin nu sköljer fram som en störtväg. Förf. har härvid lyckats övertyga rec. om att detta verkligen skulle vara fascinerande att ta itu med.

A. N.

CARL SIGFRID LINDSTAM: *Göteborgs gatunamn*. 2:a uppl. Utg. genom Göteborgs gatunamnsberedning. Uddevalla 1962. 330 s. Pris kr 15:—.

LEIF LJUNGBERG: *Gatunamnen i Malmö*. Utg. på bekostnad av Malmö stad. Malmö 1960. 359 s. 1 karta. Pris inb. kr 14:—.

INGEMAR INGERS: *Ortnamn i Lund*. I. Stadsområdet före inkorporeringarna. Föreningen Det gamla Lund. Årsskrift XLIV. Lund 1962. 88 s. Pris kr 12:—.

När man talar om ortnamn, menar man väl i regel namn på landområden, byar, städer, sjöar, floder, skogar o. s. v., och ofta nog tänker man inte på, att det också inom städer och andra tätorter finns en mängd ortnamn, nämligen namn på gator, kvarter, torg, parker m. m. Sådana namn inom nyare tätbebyggelser är i regel rätt schematiska och intresse-

lösa, men i de äldre städerna ger ortnamnen ofta en hel del kulturhistoriska upplysningar, och under de senaste åren har det kommit tre arbeten, som behandlar ortnamn i gamla svenska städer, och som kan vara värda att uppmärksammas.

Redan 1945 kom Carl Sigfrid Lindstams bok om Göteborgs gatunamn, men 1962 kom den i en ny reviderad upplaga, som efter Lindstams död 1960 slutredigerats av Lennart Graneld. Göteborg grundlades ju på befallning av Gustav II Adolf, vilken inkallade holländare att leda stadsplaneringen. Staden byggdes med Amsterdam som mönster, och en del av Göteborgs äldsta gatunamn har också sina förebilder i Amsterdam. Lindstam påvisar, att flera av de äldsta gatorna namngavs av myndigheterna, något som knappast förekommer i äldre svenska städer. Över huvud taget är bokens inledande avsnitt om gatunamnningens historia, som omfattar nära hundra sidor, en mycket lärorik läsning för den som är intresserad av namngivning och namnhistoria.

Till skillnad från Göteborg är Malmö en medeltida stad, vars gatunät från början spontant vuxit fram utan några reglerande myndigheters ingripande, och även gatunamnen kom till utan några makt-påbud. Det var de folkliga namnen som användes. Innan gatunamnen blev officiellt stadfästa, kunde därför en gatas namn ändras ett flertal gånger under tidernas lopp, något som ofta är intressant att studera. Leif Ljungberg har i sin bok *Gatunamnen i Malmö* tre avdelningar: I. Gamla staden, II. Staden i övrigt och III. Broar, och det är framför allt i avd. I, som man kan följa gatornas och därmed också stadens historia.

Men inom en stads område finns också andra namn än gatunamn. I äldre tid fanns ofta vångar och fälader i städernas utkanter, och inne i själva städerna hade hus, gårdar och markområden sina särskilda namn. För Malmös vidkommande har Ingemar Ingers behandlat dessa namnkategorier i en serie artiklar i Malmö Fornminnesförenings årskrift 1957—1962, och nu har han också färdigställt en första del av *Ortnamn i Lund*. Den föreliggande delen av *Ortnamn i Lund* omfattar stadsområdet före inkorporeringarna, medan ytterområdena är avsedda att behandlas i en kommande del. Tyngdpunkten är lagd på 1800- och 1900-talens namnbestånd, men många av dessa namn går tillbaka till medeltiden.

Lund blev under reformationstiden indelat i fyra rotar — en indelning som i viss utsträckning tillämpades in på 1920-talet — och rotarna fick namn efter fyra av staden medeltida kyrkor. Att skillnaden mellan stad och landsbygd ännu långt in på 1800-talet inte var så stor, framgår av namn som Hyrahuset (hyre = herde) och Vångagömmarehuset, och Gleerups lantställe låg strax utanför Ös-

tertull. Man får i Ingers bok också veta, att ett flertal väderkvarnar fanns inom stadens område. O. s. v.

S.-B. V.

REIDAR TH. CHRISTIANSEN: *European folklore in America*. Studia norvegica 12. Universitetsforlaget, Oslo 1962. 124 s.

Den vida titeln på Reidar Th. Christiansens bok — exempelsamlingen är främst begränsad till sagor och sägner hos den från Europa inflyttade befolkningen i USA och Kanada — kan vara berättigad av det allmängiltiga i bokens problemställning: hur förändras folkliga traditioner i en ny miljö. Under vissa omständigheter behöva de dock inte förändras alls eller i varje fall mycket litet, det gäller i detta fall när icke engelsktalande inflyttare till dagligdags ha kunnat använda sitt eget tungomål, dvs när de levat i slutna bosättningar. Och ju mer från engelskan skild språkgrupp det är fråga om, ju starkare ha de egna traditionerna kunnat bevaras. Så hos balter och greker. Men det finns också språköar från den tidiga franska och spanska kolonisationen, där folkdiktning bevarats i ursprungligare former än i hemlandet. I enlighet med sitt syfte har förf. ägnat sin undersökning främst åt adoptionen, alltså åt "amerikaniseringen" och dess förutsättningar på skilda håll. Förf. visar hur olika ekonomisk och social miljö gett växlande resultat, men att ett genomgående drag är strävan till realism. Sagostilens vidualvärld blir sanna berättelser från omgivningen, där folk som kan mer än andra dock hör till verkligheten. Det har behövts förf:s stora kunskaper om gamla och nya världens folkdiktning för att kunna göra dessa jämförelser och identifikationer. Men berättelsernas röda tråd har också varit seg, detaljer ha envist kvarlevat och de enskilda berättarna ha alltså trots omgestaltningen ingalunda varit fritt fabulerande. Självfallet är att jämförelser av detta slag förutsätter ingående kännedom om de enskilda sagotyperna, ett studium som alltså på olika sätt är av grundläggande betydelse för folkdiktorsforskningen.

S. S.

Varbergs museum. (Engl. or german summaries). — Årsbok 1961. Red.: ALBERT SANDKLEF. 96 s., ill., 4 s. pl. Pris kr 10:—, 1962. Red.: *Bengt-Arne Person*. 128 s., ill. Pris kr. 10:—, 1963. Red.: *Bengt-Arne Person*. 200 s., ill. (s. 1—159 under titeln *Etnologisk spegel* även utg. separat som *Festskrift till Albert Sandklef* 13.5.1963). Pris kr 12:—.

"Det händer mycket på Albert Sandklefs domäner.

Men det händer också mycket för en man som har ögonen med sig. Dessutom skall sägas ifrån, att det hänt mycket mer som icke blivit så riksbekant som kulknapp och Bockstensman. Här har gjorts undersökningar om folkdräkter och bonadsmålari, om linberedning och biskötsel och om den halländska lantushållningen i gemen. Det är ingen tillfällighet att arbetsenergi, uppslagsrikedom och lärdom råkat ge ett par resultat av sensationella mått." Med glädje attesterar anmälaren alltså detta tjuo år gamla citat från sig själv, som han återfunnit i den krönikan om Albert Sandklef och hans gärning som Bengt-Arne Person sammanklippt till företrädarens 70-årsdag. Bland mycket annat som hänt sedan de anförda raderna skrevs hör den årsbok som i år föreligger med sin 14:de årgång. Sandklef gav här 1961 en återblick på den tid han varit i museets tjänst, dvs de 40 år då Varbergs museum skapats och byggts ut till en vetenskaplig institution som med föremåls-, arkiv- och boksamlingar samlade inte har någon motsvarighet i vårt land utanför Stockholm och universitetsstäderna. Men hur svår en insats av extraordinär art kan ha att bli erkänd framgår av att ännu för tio år sedan kunde en kortsynt utredning ställa sig ganska oförstående inför statligt stöd till Varbergsmuseet, eftersom det föll utanför en gjord administrativ upprättning. Helt naturligt ha statsmakterna varit av annan mening.

Årsboken från Varberg framträder mer enhetlig än de flesta andra av motsvarande art genom att den i enlighet med museets verksamhet helt ägnats Varbergs stad och halländsk bondekultur. I årgång 1962 publicerar Paul Wilstadius en diger uppsats från sina personhistoriska forskningar om Guld- och silversmeder i Varberg under 1700-talet. Årgång 1963 skiljer sig från sina föregångare dels genom att Sandklef för första gången ej är med bland författarna, dels genom att innehållet till väsentliga delar sträcker sig utanför landskapet. Det kan vara anledning att här särskilt förteckna dessa icke halländska bidrag. Axel Steensberg skriver om den från plogfynd kända metoden att beslä slit-tytor med inborrade stenar och A. T. Lucas presenterar irländska ekstockar. Kustaa Villkuna har lärt och fyndigt utrett hur *böste*, benämningen för skinka, inkommit i finskan. Med anledning av den varmluftsanordning, hypokaust, som Sandklef påträffat i Varbergs slott (publ. i årsboken 1960) redogör Paul Åström för de fynd av antika dylika anläggningar som gjorts i Grekland. Kai Uldall belyser med ett rikt arkivmaterial tillverkning och införsel av 1500-talets enkla måltidskärl av trä, som förbrukades i enorma mängder. I anslutning till ett äldre litterärt fynd tar Dag Strömbäck upp frågan om i vad mån ett lärt eller religiöst inslag

går igen i folkföreställningarna om den harpospelande näcken. Gösta Berg kompletterar och korrigerar med svenskt material om hundhalsband med taggar, s. k. broddhalsar, en nyligen publicerad utländsk undersökning. Han beklagar i det sammanhanget att det svenska etnologiska föremålsbeståndet är i så ringa utsträckning känt i utlandet. Det var också detta som föranledde Sandklef att från början förse sin årsbok med sammanfattningar på internationellt språk. Dessa ha därjämte varit av betydelse för museets vidsträckta bytesförbindelser, en verksamhet som med all kraft fortsattes av efterträdaren.

S. S.

J. SVENNUNG: *Från senantik till medeltid*. Latinska texter av kulturhistoriskt intresse utvalda och kommenterade med språklig inledning och glossarium 1—2. (Skrifter utgivna av Svenska Klassikerförbundet 49 a—b). Gleerup, Lund 1963. 216 + 179 s. Pris kr 29:—.

Det finns verkligen anledning att i en tidskrift för svensk kulturhistoria fästa uppmärksamheten på dessa båda häfdiga volymer ingående i en även i övrigt förebildligt redigerad skriftserie. Urvalet omfattar såväl kontinentala som nordiska prosa-texter från kejsar Augustus till bröderna Magnus och är enligt utgivaren avsett att kunna användas in-

te blott vid gymnasier och universitet utan även för självstudium av envar, som en gång läst latin i skolan. Allt har gjorts för att underlätta ett sådant tillgodogörande. Man välkomnar sålunda den visserligen kortfattade språkliga inledningen om medeltidslatinet och de till denna knutna värdefulla litteraturanvisningarna. Kommentaren till texterna är fyllig och mycket instruktiv — författaren har där fått tillfälle att utveckla sin grundliga och mångsidiga lärdom, vilken som bekant sträcker sig långt utanför hans eget ämnesområde som universitetslärare. Ett glossarium upptager ord som tarva närmare förklaring, bland dem ett stort antal som inte finnas med i sedvanliga skollexikon.

Texterna äro självfallet återgivna efter de bästa utgåvor, men åtskilliga bero på egna läsningar och ha sålunda ett självständigt värde. Urvalet är mångsidigt och omfattar bl. a. sådana ställen som beröra Norden hos författare som Plinius, Tacitus, Jordanes, Paulus Diaconus, Adam av Bremen och andra. Men härtill komma exempel på påvebrev till svenska kungar, utdrag ur *Necrologium Lundense* och andra annaler, statsrättsliga och civila dokument, utdrag ur Heliga Birgittas *revelationer*, Nicolaus Ragvaldis tal vid Basalkonciliet 1434 — här i sin helhet tryckt för första gången sedan 1554 — prov på framställningen hos historiker som Saxo, Ericus Olai och Johannes Magnus och slutligen några kapitel ur Olaus Magnus verk.

Boken kan utan tvekan räknas till de nyttigaste handledningar som på senare tid framkommit i vårt land på det humanistiska området.

G. B.

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

<i>Hästsläkt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar</i> av Brita Egardt	40:—	<i>Fångstgropar och stalotomter</i> av Ernst Manker	100:—
<i>Väderkvarnar och vattenmøllor</i> av Sven B. Ek	45:—	<i>Lapparnas heliga ställen</i> av Ernst Manker	100:—
<i>Scots in Sweden</i> av Jonas Berg och Bo Lagercrantz	7:—	<i>Modedräkter 1600—1900</i> av Gunnel Hazelius-Berg	7:—
<i>Tapeter</i> av Ingemar Tunander ..	9:—	<i>Leksaker och spel</i> av Arne Biörnstad	6:—
<i>Nordsvenska studier och essayer</i> av Manne Hofrén	30:—	<i>Svenska byar, I—II</i> , av Sigurd Erixon	60:—
<i>Bastu och torkhus i Nordeuropa</i> av Ilmar Talve	48:—	<i>Smycken i svensk ägo</i>	24:—
<i>Studier i svenskt replageri</i> av Allan Nilson	40:—	<i>Staffordshirefigurer</i> av Rut Liedgren	10:—
<i>Broderier</i> av Anna-Maja Nylén ..	5:—	<i>Leva i brukssamhälle</i> av Björn Hallerdt	12:—
<i>Äggkoppar, äggställare och äggställ</i> av Nils G. Wollin	16:—	<i>Så bodde vi. Arbetarbostaden som typ- och tidsföreteelse</i> av Rut Liedgren ... 15:—, inb.	18: 50
<i>Spelkort</i> av John Bernström ..	7:—	<i>Parkettläggarna</i> av Arvid Lundström	10:—
<i>Brukherrgårdar i Gästrikland</i> av Hans Beskow	45:—	<i>Ur och urverk</i> av Sten Lundwall	18:—
<i>Helgerum i Tjust</i> av Manne Hofrén	14:—	<i>Gardiner och gardinuppsättningar. En kulturhistorisk studie</i> av Gunnel Hazelius-Berg	12: 50
<i>Flaskor och glas</i> av Elisa Steenberg	9:—	<i>Generationsväxlingen inom romantikens klassicism</i> av Sten Lundwall	40:—
<i>Löfholmens Theatersällskap 1828—1830</i> av Arvid Bäckström .... 15:—, inb.	20:—	<i>Livgardisten han kommer till Gud. Studier i den militära folkdiktningen</i> av Mats Rehnberg	7:—
<i>Dalmålningarna och deras förlagor</i> av Svante Svärdröm ..	18:—	<i>Kistor</i> av Gösta von Schoultz ..	4:—
<i>Mögsjö dagbok. Verskrönika från Mögsjön, Kalhyttan, Filipstad och Ransäter åren 1793—94</i> av Anders Fahlbeck ..	35:—	<i>Organisterna i Västerås stift</i> av Josef Sjögren	40:—
<i>Gångstigslandet</i> av Sigurd Dahlbäck	20:—	<i>Folkdräkter</i> av Anna-Maja Nylén	12:—
<i>Linvävarämbetet i Malmö och det skånska linneväveriet</i> av Ernst Fischer	36:—	<i>Folkligt dräktskick i Vingåker och Österåker</i> av Anna-Maja Nylén	16:—
<i>Lappmarksgravar</i> av Ernst Manker	35:—	<i>Prästgårdsminnen</i> av Lars-Gabriel Andersson	10:—

Böcker från Nordiska Museet

Lantarbetaren och boken

En komplettering av de tidigare utgivna Statarminnena. Redigerad och med inledning av Lars Furuland. Förord av Ivar Lo-Johansson. Pris 8:—

"Bidragen är direkt och okonstlat skrivna och har ett odiskutabelt kulturhistoriskt värde."

Sten Hagliden i Lärartidningen

Mögsjö dagbok

Verskrönika från Mögsjön, Kalhyttan, Filipstad och Ransäter åren 1793—94 av ANDERS FAHLBECK. Pris 35:—

"Det är ett avsnitt intim kulturhistoria från en särpräglad miljö, som i dessa rimmerier står fram i ögonblicksbilder. Bruken med dess folk, arbetets gång från årstid till årstid, vardagslivets möda och festens glans återspeglas här utan långa omskrivningar."

Erik Petersson i Göteborgs-Tidningen.

Äggkoppar

av NILS G. WOLLIN. En genomgång av, och historisk återblick på äggkoppar, äggställare och äggställ. Med engelsk parallelltext. Pris 16:—

"Äggkoppens historia har hittills lämnats obeaktad. Nils G. Wollin har reparerat skadan med sin utomordentligt kunnigt skrivna bok Äggkoppar, utgiven av Nordiska museet. Wollin har nedlagt ett stort arbete på materialsamlingen och många av Västeuropas konsthantverksmuseer är representerade. Avbildningarna visar till stor del exklusiva guld-, silver- och porslins-äggkoppar av hög konstnärlig kvalitet, som använts vid hoven och i rikemanskretsar under 1700- och 1800-talen."

Agneta Furumark i Norrköpings Tidningar

Säljes i bokbandeln eller direkt från Nordiska Museet